

Digitales Brandenburg

hosted by Universitätsbibliothek Potsdam

Sefer ha-kuzari

Yehudah <ha-Levi>

יולה, לאומש נב הדוהי

Warschau, 1866

ינש רמאמ

[urn:nbn:de:kobv:517-vlib-9945](https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:kobv:517-vlib-9945)

מאמר שני

(ה) ואחרי כן היה מענין הכוזרי, מה שהוא נודע בספרי כוזר, מגרותו סוד חלומו לשר צבאו, והיה החלום הנשנה עליו שיבקש המעשה הנרצה אצל האלקים¹ בהרי הרסאן, ולכתם שניהם המלך ושר צבאו אל ההרים ההם אשר במדבר על הים, והאיך הגיעו בלילה אל (א) אותה המערה שהיו שוכתין לשם אנשים כהיהודים בכל שבת, והאיך נראו אליהם, ונכנסו בתורתם ונמולו במערה ההיא, ושבו אל ארצותם, ולכם על דת היהודים, והיו מסתירים אמונתם עד (ב) שיתחכמו לגלות סודם מעט מעט לקצת אנשים מסגולתם, עד שרבו וגלו מצפונם, והתחזקו על שארית הכוזרים והכניסום בתורת היהודים, והביאו החכמים והספרים מכל הארצות ולמדו התורה² ומה שהיה מהצלחתם וגבורתם על שונאיהם וכבושם הארצות ומה שנגלה להם מהמטמונים, ומה שהגיע אליו הילם (ג) מן הרבוי עד מאות אלפים, עם אהבתם בתורה והכספם אל בית המקדש, עד שהקימו תבנית המשכן אשר עשה משה, והיו מכבדים אזרחי ישראל ומתברכים בהם, כאשר נזכר בספריהם, וכאשר למד המלך התורה וספרי הנביאים, לקח ה הבר הוא לרב, והיה שואל אותו שאלות עבריות. ותחלת מה ששאל אותו על³ השמות³ והמדות המיוחדות אל הכורא יתברך, ומה שנראה בקצתם מן ההנשמה עם הרחקת הדבר ההוא אצל השכל, וכן מרחקת אותו התורה כביאור —

(ב) אמר החבר שמות הכורא כולם הוין⁴ מהמפורש, הם מדות יתבניות טפלויות נלקחות מהפעלויות הברואים לו כפי גזרותיו ומעשיו.

ג' א (ה) מערה. ונשמטו מלות: אותה המערה. (ב) שהתחכמו. (ג) מלת הילם איננו.

¹ כהני הרסאן. ראה בהמבוא במאמרי, תולדות הכוזרים¹. ומה שסיב וכו'. ר"ל ועוד כתוב בספרי דכנו כימים מה שביה מהללחתם. ² השמות כמו אל אשר הוראתו הראשונה מורה גבורה. אלהים. נאמרים ג'כ על הסופטים. — שדי. שיקר משמעו מלשון חזק וזוקף. ³ והמדות. כמו רחום וחנן ארך אפים. וכדומה הכוניות בני תמותה, מהפואר כסנה הכי'ת⁴ המפורש. הוא שם, יבוה' וכן דעת הרמב"ם כמורה בפס"א מה"א. והוא מורה לפי דעת החוקרים על עגב השי', שהוא הוה הוה ויהיה ומהויב המניחות בני הלטרנס לשום דבר שנארו. — ⁵ תבנית טפלויות. ר"ל תמונות המיוחדות לכורא דרך ארשי, והשם הזה הוא טפל לו ואינו ממינו.

נקרא רחום, כשהוא מתקן ענין מי שהיו בני אדם מרחמים עליו לרוע ענינו, מיחסים אל הכורא הרחמים והחנינה, ואמתתם אצלנו הלישות הנפש והמית הטבע, ואין זה ראוי לו יתברך, אבל אמנם הוא שופט צדק גזור בריש אדם אחד ועושר אדם אחר, מכלי שישתנה בעצמותו, ולא ירחם לאחד ולא יכעוס על אחר, ואנחנו רואים כזה בשופט בני אדם כששואלין אותם בדין, ודנין כמה שמחייבת התורה, והיו אנשים זוכים בדין, ואחרים חייבים, והכל תלוי² מניב השופט ודינו, בלי השתנות בו שנוי, וכן השם פעם יקרא אל רחום וחנן, ופעם יקרא אל קנא ונוקם, והוא יתברך איננו משתנה ממדה אל מדה. וכללו של דבר: כי המדות מתחלקות-זולתי השם המפורש יתברך-לשלושה חלקים שתהיינה מעשיות או מפליות או שולליות, והמעשיות נלקחים מהמעשים הבאים ממנו באמצעים טבעיים, כמו מוריש מעשיר משפיל אף מרומם, רחום וחנן קנא ונוקם, גבור נדיב, והדומים להם. והמפליות כמו ברוך ומבורך, מתולל קדוש רם ונשא, נלקחות מרוממות המדברים לו, ואלה אם הם רבות, אינם מחייבות לו רבוי, ולא מוציאות אותו מהאחדות, אבל השולליות כמו חי ואחד וראשון, ואחרון, סופר עליו באלה, כדי לשלול ממנו הפסם, לא לקיים לו אלה על הדרך שאנחנו מבינים מהם, כי אין אנחנו מבינים היים כי אם בהרגשה ותנועה, ובכר התעלה מהם, ואנחנו אומרים עליו שהוא חי לשלול ממנו תאר המות, מפני שמחשבת חלב קודמת, כי כי שאינו חי הוא מת, ולא יחוייב זה אצל השכל, אך כבר תשלל מהזמן דרך משל החיות, ולא יחוייב שיהיה מת, אחר שאין מדרכו קבול החיים והמות, כמו שלא תחוייב ממאמרך שהאבן איננה חכמה, שתספר עליה שהיא כסירה. ובאשר האבן פחותה משתקבל החכמה והכסילות, כן העצם האלקי יתברך מרומם מלקבל החיים והמות, כאשר איננו מקבל האור והחשך. אבל אם ישאל השואל אותנו: הישנו העצם ההוא אור או חשך? היינו אומרים על דרך העברה אור, מיראתנו שיקדים למהשבה שמה שאינו אור הוא חושך, אבל על האמת יש לנו לומר שאין מקבל האור והחשך אלא הגופות הטבעיות, והעצם האלקי איננו גוף על כן לא יסופר באור ולא בחושך אלא על דרך דמיון, או לשלול ממנה המדה הפחותה, וכן לא יקבל החיים והמות אלא הגופות הטבעיות, והעצם האלקי מרומם ונעלה מהם, ואם יאמר חיים, לא כחיותינו הוא כונתינו, כי לא הבננו אנחנו מעולם חיים כי אם חיינו, ובאירו אנו אומרים לא נדע מה הוא, ומה שאומר אל חי ואלקים חיים, הוא מדה כנגד מדת אלקי העמים שהם אלקים מומים לא יהיה מהם מעשה. ועל הדרך הזה נאמר אחד לשלול ממנו הרבוי, לא לקיים לו האחרות המוכנת אצלנו, כי האחד אצלנו מה שנדרבקו חלקיו זה בזה והתדמו, כאשר תאמר (א) עצם אחד ויד אחד² ומים אחרים, ותאמר בזמן

ב"א (א) נוד אחד ואויר אחד. ומשגשו מלוג עלס אחד ויד אחד.

² מניב ששופט. מדכורו של השופט. ³ ומים אחדים. יראה כי סוף דרך

על
מרום
לשול
הכל
כבו
הם
נפלו
ואפי
שדי
אדם
כאש
ובש
יש
הם
ועמו
מפני
וברי
אמו
לבב
המד
ושו
ומת
במד
וגוז
שה
נ"א
—
כדנ
אחד
וינה
(כג)
על
אמר
כאלו
ד'
כסנ
ו'
אחד

על דרך הדמיון בגוף המתדבק יום אחד ושנה אחת, והעצם האלקי מרומם מהדביקה והפרידה, ונאמר אחד לשלול הרבוי. וכן הראשון לשלול ההתאחרות, לא לקיים לו ההתחלה. וכן אחרון לשלול ממנו הכליון, לא לקיים לו התכלה. וכל המדות האלה אינם דבקות אל עצם כבודו ולא מתרבה בהם. אבל המדות התלויות בשם המפורש יתברך הם ¹ היצירות מבלי מצועים טבעיים, כמו ² יוצר אור ³ ובורא השך, ועושה נפלאות גדולות לבדו רוצה לומר בגזרתו וחפצו מבלי מצוע סבה אחרת. ואפשר שזה רצה באמרו וארא אל אברהם אל יצחק ואל יעקב באל שדי (שמות כו) רוצה לומר בדרך הכח (ב) והנצחון כמו שאמר לא הניח אדם לעשקם ויוכה עליהם מלכים (ד"ה. א.ט.ו. כה), ולא ברא להם מופת, כאשר ברא למושה, ועל כן אמר ישמו יי' לא נודעתי להם רוצה לומר ובשמו ה', מפני שבית באל שדי תשרת לשניהם. ועשה עם משה וישראל מזה שלא הניח ספק בנפשות שכורא העולם ברא את הדברים ההם כריאה חדשה מכוונת, כמו מכות מצרים וקריעת ים סוף והמך ועמוד הענן וזולתם, לא מפני שהם גדולים מאברהם יצחק ויעקב, אך מפני שהם רבים והיה הספק בלבבם, והאבות היו בתכלית האמונה וברי הלבב שאפילו לא היו פוגעים כל ימותם כי אם רעה לא היתה אמונתם באלקים נחלשת ולא היו צריכים אל כל זה, ונקרא אותו חכם לבב מפני שהוא עצם החכמה, ואין החכמה מדה לו, אבל אמיץ כח מן המדות המעשיות.

ג) אמר הכוזרי איך תעשה במדות שהם יותר גשמיות, כמו רואה ושומע ומדבר וכותב על הלוחות, ויורד על הר סיני, ושמה במעשיו ומתעצב אל לבו?

ד) אמר החבר הלא דמיתיו לך בשופט צדק, שאין חסאה במדותיו, ויוצא מדיניו הצלחת עם וכבודם, ויקרא אוהבם ושמה בהם. וגזור על אחרים בהריסת בתיהם והחרים אותם, ויספרו עליו בהפך זה שהוא מואס אותם וכועס עליהם, ושהאוויר וכל הגופים נפעלים לרצונו.

נ"א ב) הכה, ונשמע ככה.

סדור בלשון ערב. (אשר נכתב זה הספר הזה) לאמר על כמות מים ידועה, אחדים. ואינו ע"ד לשון עברי. ורצונו כזה כאשר נאמר על נסר דהנוכיוס בעיר ווינא ובירכתו ים השחור שסם מים אחדים (אין אונד דאסזעלנע וואססער) (כג"כ בבאורו). ¹ היצירות מבלי מצועים טבעיים. ר"ל שם המפורש לא נזכר על הפעולות המשתלשלות, אבל הוא שם מיוחד אל עקרי המציאות. ומקור טבעי אצל ברא הוא בלי אמנעיים טבעיים אך מהפך כאל כלבו. ² יוצר אור. האור הוא בריאה עקרונית וענמית בלי אמנעיים טבעיים כמאמר הכתוב ויאמר ד' יכי אור ויכו אור, כי האור הוא אחד המיוחד כסוהט העולם, ולפי דעת סטנעיס האחרונים הוא בריאה כראשונה וממנו כושפת כל העולם סלו. ³ וטורא השך. דעמו שגם בהפך הוא בריאה. ולא סעדר האור. וק דעת אחדים מהקדמונים:

ומצטיירם בדבורו כאשר הצטיירו השמים והארץ * ונקרא כותב ומדבר ,
וכן (מצטייר) [מצטיירות] מן הגשם הדק הרוחני הנקרא רוח הקדש
הצורות הרוחניות (הנקרא) [הנקראות] כבוד ה' * ונקרא
על דרך העברה ה' בלבד, כמו וירד ה' על הר סיני, ואנחנו עתידים
להוסיף על הענין הזה ביאור כאשר נדבר על החכמות .

(ה) אמר הכוזרי אמור שתהיה נצול מכל המדות עד שלא נתחייב
רבו * מה יצילך ממדת החפץ שאתה מוחס אותה אל הבורא, והפילוסוף
מרחיק אותה ממנו ?

(ו) אמר החכם כבר קרבנו אל ההצלה, אם לא ישעון עלינו ביותר
מהחפץ. נאמר לו: אתה הפילוסוף. מה הדבר אשר שם אצלך * השמים
סובבים תמיד, והגלגל העליון נושא הכל, * ואין מקום לו * ואין נטייה
בתנועתו * * וכדור הארץ מרכז עומד באמצעותו * מבלי נטיה ולא סבה,
ישם סדר הכל על מה שהוא עליו מהחכמות והאיכות והתכונות, ולא

1 ונקרא כותב ומדבר, בעת אשר נצטיירו זורות האותיות על הלוחות בעלמם
נקרא ע"ד העברה כותב. ובעת נראו קול אשר ישמעו השומעים, נקרא
בשלות מדבר. 2 השמים סובבים תמיד והגלגל העליון. החכמים הקדמונים
החליטו שלמעלה מהארבעה היסודות יש שבעה כדורים שמיים, זה למעלה מזה,
לשבעה כוכבי לכת, וכל אחד מהשבעה כוכבים נתן נרקיט מיוחד. —למעלה
מאלו 7 רקיטים הוסף רקיע שמיים, אשר בו הקועים הכוכבים הקיימים *
ויקרא גלגל הכוכבים. או גלגל המזלות, ע"ש כי"ב תמונות ולזרות
טש"ה סא"ב מע"ק גד"ד, ולכל השמונה הגלגלים האלה תנועה מוערב למזרח *
למעלה מהם הרקיעים גזרו הקדמונים שיש עוד גלגל חשישי העליון על כלם
ומקיסם. ויקרא גלגל הלק—מפני שאין בו כוכבים—או גלגל היומי
—מפני שעל ידי תנועתו יחיה היום הטבעי—ותנועתו ממוזרה למערב, ומכריח
את כל הגלגלים הכפופים תחתיו לסבב—כנגד תנועתם הרגונית—סבוב אחד
סביב הארץ בכדי ג"ד שעות בקרוב *—והתחכם רג"ב בבחורו ערב את כענין וז"ל:
וממעל לו' הגלגלים האלה גלגל שמיים והוא גלגל המזלות וכו' הנקרא גלגל היומי
ע"כ. פה יחזה הקורא טעותו שהשם את הגלגל המזלות בחדא מחתא עם גלגל
היומי !! * ואין מקום לו. מהגלגל העליון אין שום דבר שיקפסו ויספספו,
וממנו וכלהה הריקות המחלטת. 4 ואין נטיה בתנועתו. תנועתו תמיד בדרך ישר
וזה ממוזרה למערב, ושי קוטבין קבועים וקיימים לשון ודרום, ועל אלו הנקודות
סובב ומתנועע עם כל הגלגלים אשר תחתיו סבוב אחד שלם בכ"ד שעות, משא"כ
שאר הגלגלים, שיש להם ד' או ה' תנועות. ויתר הדברים האם בספר נחמד ונפיש
לד"ג בשאר השביעי והשמיים. 5 וכדור הארץ מרכז * הארץ עומדת חזק אמצע
גלגלי המזלות, ומרכזה הוא מרכז גלגל החשישי, אינם נוטה יותר להאחד מהששה
הקצוות, בי היא נקודה האמצעית של העגולה וכל הקוים היוצאים ממנה אל המקף
שום * * מבלי נטיה ולא סבה. איננה נוטה הארץ מרכז * לעולם, ולא סובבת
על מרכזה, כי לה מנוחה תמידית לדעת הקדמונים—דע קורא! כי כל הדברים
האלה נארחי לפי מנח התכונה (אסטראלמיע) אשר היה בעת הסיא. אולם
האחרונים גלו חדשות נפגמות-שמיים * וסראו בי דעות הקדמונים בזה בעולם
ואין להם על מה שיסמכו בעולם המציאות.

תוכל להמלט מהודות בדבר ההוא, כי לא בראו הדברים את עצמם ולא את קצתם, והדבר ההוא שם האור מצטייר בשמע בעשרת הדברים, ושם המכתב מצטייר חרות בלוחות, קרא אותו אתה חפץ או ה' ב' ד' (א) או כאשר תרצה.

(ז) אמר הכוזרי כבר התבאר לי סוד המדות, ונתגלה (כ) לי הבנת ענין כבוד ה' ומלאכות ה' ושכינה, ושהם שמות נופלים על דברים נראים אצל הנביאים, כמו (ג) שאמר עמוד ענין, ואש אוכלת, ועב וערפל, ואש ונוגה, וכאשר נאמר על האור בבקר ובערב וביום המעונן, כי האור ניצוץ מהשמש אף על פי שהיא נסתרת, ונאמר שהאור והניצוץ מעצם השמש, ואינו כן אך הגופות (ד) נפעלות בנכחם ויאורו בהם.

(ח) אמר החבר כן הכבוד ניצוץ אור אלקי מועיל אצל עיניו וכא רצו. (ט) אמר הכוזרי מאמרך אצל עיניו כבר התבאר לי, אבל מאמרך ו בארצו קשה לקבלו.

(י) אמר החבר אל יקשה בעיניך שתתיחד ארץ בדבר מכל הארצות, ואתה רואה מקום שמצליח בו צמח מכלתי צמח, ומוצא מבלעדי מוצא, וחיה מבלעדי חיה, ומתייחדים יושביו בצורות ומדות מבלעדי זולתם, ובמצוץ המזג תהיה שלמות הנפש והסרונה.

(יא) אמר הכוזרי אינני שומע עם השוכנים בארץ ישראל יתרון על שאר אנשי העולם.

(יב) אמר החבר כן² הרכם זה שאתם אומרים שמצליח בו הכרם, אלו לא היו נוטעים בו הגפנים ועובדים העבודה הראויה להם, לא היה עושה ענבים, והמעלה המיוחדת הראשונה היא לעם שהיא סגולה ולב, כאשר זכרתי, ויש לארץ עזר בזה עם המעשים והתורות התלויות בה, אשר הם כעבודה לכרם, אבל לא יתכן לסגולה הזאת להגיע אל הענין האלקי בבלעדי המקום הזה, כאשר לא יתכן שיצליח הכרם בבלעדי החר הזה (יג) אמר הכוזרי ואיך הוא זה, וכבר נבאו מאדם הראשון ועד משה בארץ אחרת, אברהם באור כשדים, ואחר יחזקאל ודניאל בכבל, ורמיה במצרים.

(יד) אמר החבר כל מי שהתנבא לא נתנבא כי אם ב' ה' או ב' ב' ו' ר' ה'; והנה נתנבא אברהם כדי שיעבור בה, ויחזקאל ודניאל³ מפניה, וכבר היו נמצאים בבית ראשון וראו בו השכינה אשר בהמצאה היה מוגיע לנבואה כל המוכן לה מהסגולה, אבל אדם הראשון הוא היתה אדמתו ובה מת כאשר קבלנו: כי במערה ארבעה זוגות אדם וחיה אברהם ושרה יצחק ורבקה יעקב ולאה (עירוכין נ"ג) והיא הארץ הנקראת לפני ה' הנאמר עליה תמיד עיני ה' אלקיך בה (דברים יא יב) ועליה כפלה הקנאה והחמדה בין רבל וקין בתחלה, כשרצו לדעת אי זה מהם הרצו להיות

נ"א (ח) דבור. (ז) ונתגלגל. ושמע ונתגלה. (ג) שג' או שתחת. (ד) הם נפעלות.

² מולא. מוקים (מונעראליען) עש"כ (איוכ כח א), וכן נתו"ס ש"כ ס"ד לפיכך
³ ז. כדכס. סדר שלכס, כמו מודי הכס (תפליש יא. ח).² משנים, ר"ל פעמות.

במקום אדם וסגולתו ולבו, לנחול את הארץ ולהדבק בענין האלקי והיה
זולתו כקליפה, ואירע מה שאירע מהריגת הבל, (א) ונשאר קין ערירי
ונאמר ויצא קין מלפני ה' (נחלשית ד טו) שיצא מגורש מהארץ הזאת שבה
היו, והיה נע ונד בארץ. וכן נאמר ביונה ויקם יונה לברוח תרשישה
מלפני ה' (יונה א ג) לא ברה כי אם ממקום הנבואה, והשיב אותו
האלקים ממעי הדגה ונבא בה, וכאשר נולד שת בדמות אדם כמו שאמר
וילד בדמותו כצלמו (נר' ס ג) היה במקום הבל. כמו שאמר כי שת לי
אלקים זרע אחר, והיה ראוי שיקרא בן אלמים כאדם, וזכה לארץ ההיא
שהיא מדרגה למטה מגן עדן, ועליה נתקנאו יצחק וישמעאל (ב) ונדרחה
ישמעאל כקליפה אף על פי שנאמר בו הנה ברכתי אותו במאד מאד
(טס יז כ) בטובה העולמית. ונאמר (ג) ליצחק אחר כן ואת בריתי אקים
את יצחק (טס טס כה) רוצה לומר הדבקו בענין האלקי והטובה בעולם
הבא ואין לישמעאל ברית ולא לעשו¹ ואם הצליחו. ועל הארץ
הזאת נפלה הקנאה בין יעקב ועשו בכבוד ובברכה, עד שנדרחה
עשו עם הזקתו, מפני יעקב עם חולשתו. ונבואת ירמיה במצרים ב ה
ו ב ע ב ז ר ה. וכן נבואת משה ואהרן ומרים בפארן (ד), כי סיני
ופארן מגבול ארץ כנען מפני שהם (ה) מן ים סוף, כמו שאמר יתברך ושתי
את גבולך מים סוף ועד ים פלשתים ומדבר עד הנהר (טמ' כג לא) ומדבר
הוא מדבר פארן, והוא הנאמר בו המדבר הגדול והנורא ההוא, כי הוא גבולה
הדרומי, והנהר הוא נהר פרת גבולה הצפוני, ובהם המזבחות שהיו לאבות
אשר נענו בהם באש העליונה והאור האלקי, וכבר היתה עקידת יצחק
אבינו בהר שלא היה בו ישוב הוא הר המוריה, ונתגלה הדבר בימי דוד
כשהיה מיושב כי הוא המקום המיוחד המוכן לשכינה. וארונה היבוס
(שמואל כ כד יח) עובד וחורש בו כמו שאמר. ויקרא אברהם שם המקום
והוא ה' יראה (נחלשית י כג), וביאר (כדנרי סימס ז יג א) כי בית המקדש
בנה בהר המוריה, ושם מכלי ספק המקומות שראויים להקרא שערי
השמים (נחלשית כה יז), הלא תראה יעקב אבינו שלא תלה המראות אשר
ראה לא בזכות נפשו ולא באמונתו ובר לכבו, אבל תלה אותם במקום,
כמו שאמר: ויירא ויאמר מה נורא המקום הזה (טס י ו) ועליו אמר קודם
לזה² ויפגע במקום; רוצה לומר המקום המיוחד. והלא תראה כי הועתק
אברהם מארצו כאשר הצליח, והיה (ו) אז ראוי להדבק בענין האלקי.
היה לב הסגלה ההיא (ז), וההעתק היה אל המקום אשר בו תגמר
השלמתו; כאשר ימצא עובד הארמה אילן ששריו טוב במדבר, ומעתיקו
אל אדמה נעבדת, מטבעה שיצליח בה (ח) בשרש ההוא, ומגדלו שם

ג"א ה) ונשארם סמלכות ערירית, ונשמש ונשאר קין ערירי. (ב) וסיס יצחק סעקר
כלב וסגולה. (ג) כנ"ה מלת לינחק אינו. ונשמש לחקנו כינחק. (ד) כנ"ה מלת
נפארן אינו. (ה) בין. ונשמש מן. (ו) כנ"ה מלת אז אינו. (ז) כנ"ה מלת
כלנו וסעחק סיס אינו. (ח) כשרש.

¹ ואם הצליחו. אף גם הצליחו בטובה ומימות. ² ויפגע במקום. סמית נקוד
צמחה כמורס על ס' סודשכ, סמקס המיוחד וסוף סר סמוריס. וק"פ רש"י.

וישוב פרדסי, אחר שהיה מדברי, וירבה אחר שהיה מעט, שלא היה נמצא אלא בעת שיזדמן ובמקום שיזדמן. וכן שבה הנבואה בזרעו בארץ כנען, רבו אנשיה כל ימי עמדם בארץ כנען עם הענינים העוורים, מהטהרות והעבודות והקרבנות, כל שכן (המצא) [כהמצא] השכינה. והענין האלקי כמו צופה למי שראוי להדבק בו שיהיה לו לאלקים, כמו הנביאים והחסידים, כאשר השכל צופה למי² שנשלמו מבעיו ונשתוה נפשו ומדותיו, שיחול בו על השלמות כפלוסופים; וכמו שהנפש צופה למי שנשלמו כחותיו השבעיים השלמה מזומנת למעלה יתירה, יתחול בו בחיים, וכמו שהטבע צופה למזג השוה באיכותיו שיחול בו ויהיה צמות. (ט) אמר הכוזרי אלה כללי החכמה שצריכים לפרוש, ואין זה עתה מקומו. ואחר זה אשאל אותך עליהם² במקום החכמה, והשלם עתה דבריך בספור מעלות ארץ ישראל.

(טו) אמר החבר היתה³ מעמדה להישיר כל העולם, מוכנת לשבטי בני ישראל מעת הפרד הלשונות, כמו שנאמר (א) בהנחל עדין גוים (דברים לז. ה). ולא נתכן לאברהם שידבק בענין האלקי ושיכרות עמו הברית, אלא אחר שיהיה בארץ הזאת במעמד בין הבתרים. ומה תאמר בהמון סגולה היו ראויים להקרא עם ה' בארץ ניוחדת נקראת נחלת ה', ובעתים קבועים ממנו יחברך לא מהסכמה עליהם, ולא נלקחת מחכמת הכוכבים ולא מזולתה נקראו מועדי ה', בשחרות ועבודות ודברים ומעשים משוערים מאצלו ית' נקראים מלאכת ה' ועבודת ה'.

(יז) אמר הכוזרי כסדר הזה ראוי שיראה כבוד ה' לאומה הנקראת עם ה'.

(יח) אמר החבר הלא תראה איך קבלה הארץ שבתות; כמו שאמר שבת הארץ (ויקרא כו. ו) ושבתה הארץ שבת לה' (שם שם ב), ולא נתן השות למוכר לצמיתות, כמו שאמר והארץ לא תמכר לצמיתות כי לי כל הארץ (שם שם כג). ודע כי שבתות ה' ומועדי ה' אמנם הם תלויים בנחלת ה'.

(יט) אמר הכוזרי הלא תחלת קביעות הימים מן הציון, מפני שהוא תחלת המזרח ליישוב.

(כ) אמר החבר והלא התחלת השבת אינה כי אם מיני, ומאלו ש קודם לכן, שירד המן בו תחלה, (ב) וכי השבת נכנס אלא על מי שבא עליו השמש אחר סיני על המדרגה עד אחרית המערב, ואחר כך עד אשר תחת לארץ, ואחר כך עד הציון אשר הוא מזרח היישוב, ויקרא השבת לציון אחר ארץ ישראל בשמונה עשר שעות, מפני שארץ ישראל

ב"א ה' בהפרידו בני אדם וגו' (ב) וכי הסבת לא נכנס, ואפשר לתקן, ואין הסבת נכנס. ומשמע וכי הסבת נכנס.

¹ שנשלמו: ראה מאמר ראשון סומן א' - במקום כהכמה בעת נטיף אמרים על אודות החכמה, והוא במאמר חמישי סומן יא מ. ² מעמדה: כדפוסים מאוחרים מעומדת.

באמצע לישוב * וכאשר בא השמש לארץ ישראל, הוא חצי הלילה בציון, וחצי היום לארץ ישראל, הוא בא השמש לציון. וזה הוא ² סוד הקבוע אשר הוא נבנה על י"ח שעות; כמו שאמרו נולד קודם חצות בידוע שנראה סמוך לשקיעת החמה (כ"ס כ ע"ב) והכונה היא לארץ ישראל שהיא מקום התורה, והוא המקום שהורד בו אדם מגן עדן (א) בליל שבת, וממנו תחלת המנין סמוך לשישת ימי בראשית, והתחיל אדם לקרוא שם לימים. (ב) וכל אשר נושבה הארץ ורבו בני אדם היו סופרים הימים כאשר יסד אותם אדם, ועל כן לא יחלקו בני אדם בשבעת ימי השבוע * ואל יתמעון עלי באלו שהתחילו מהצות יום סוף היישוב במערב, והוא בא השמש בארץ ישראל, ובו נברא האור הראשון, ואחר כך השמש, מפני שהיה אור ובה לעתו והיה לילה לישוב, והלך הסדר להקדים הלילה על היום, כמו שאמר ויהי ערב ויהי בקר (נבאית א"ה) וכן הוהירה התורה מערב ועד ערב תשבתו שבתכם (ויקרא כג לב). ועל תמעון עלי באלה ² (החדשים) (התוכנים) המביטים (ג) גונכי החכמה, ולא היתה כונתם לגנוב, אבל מצאו החכמות מסופקות מעת שנפסקה הנבואה, והתחכמו משכלם וחברו חכורים אשר נתנה סברתם, ומכלל זה ששמו הציון תחלה (ד) לימים בהפך התורה ³, לא בהפך גמור, מפני שהם מסכימים עם אנשי החורה בתחלת היום שהוא מהציון, אך המתלוקת שבינינו ובינם בהקדימו הלילה על היום, וצריך שתהיה השמונה עשרה שעות עקר (ה) בקריאת היום השביעי, מפני שארץ ישראל שהיא מקום התחלה לקריאת שמות הימים בינה ובין השמש (ו) בעת שהוחל לקרא בשם שש שעות. ואיננו זו להתמיד שם חשבת על הדמיון על היום אשר התחילה השמש לסבב מסוף המערב, וראת אותה אדם שוקעת והוא בארץ ישראל, וקרא תחלת השבת עד שהגיעה אל עומת ראשו אחר שמונה עשר שעות, והיתה ערב לתחלת הציון, ונקרא שם תחלת השבת, והיה סוף גדרי הקריאה, מפני שמה שיש אחריו ⁴ (אמנם) (הוא) נקרא בשהוא מזרח למקום שממנו מתחילים לימים, ואין להמלט ממקום משתתף שתהיה תחלת מזרחו אחרית מערבו והוא לארץ ישראל תחלת הישוב. ואין זה בדין התורה לבד, אבל בדין הטבע גם כן, כי לא יתכן שיהיו הימים השבועיים ונקראים בשם אחד בעצמו לישוב כלו, אלא אם נקבע מקום שיהיה תחלה לקריאה, ⁵ ומקום [לקריאה] מתקרב שלא יהיה קצתו מזרח לקצתו, אבל קצתו מזרח גמור וקצתו מערב גמור, ואם לאו לא תשלם לימים קריאת שם ידוע, מפני שכל מקום מסבוב אמצע הארץ

י"א א) נערב, ונשמט כליל. ב) וכאשר, ונשמט וכל אשר - ג) שסס גונכי וכו'.
 ד) למזרח, ונשמט לימים. ה) נקריאת ימי השבוע, ונשמט נקריאת היום השביעי.
 ז) בעת תחלת הקריאה, ונשמט בעת שהוחל לקרא *

¹ סוד הקבוע. ר"ל סדר קביעות המועדים. ² החדשים המביטים. בדפוס וויני' ג"ד, הגרסא התוכנים המביטים. וכן נכון. ³ לא נספק, נדמא' - הוסיפו אצל לא נסיפק. ⁴ אמנם. כן הגרסא בדו' ש"ז, אולם בדו' ש"ד נשמט המלה וזה ותחתיו כתוב, כו"א. ⁵ ומקום לקריאה מתקרב. הוסיפת מלת, לקריאה' וזה בדפוס ווינעליא ש"ד.

מזרח ומערב יחד, ותהיה הצין מזרח לארץ ישראל ומערב לתחתית הארץ, ותחתית הארץ מזרח לצין, ומערב למערב, והמערב מזרח לתחתית הארץ ומערב לארץ ישראל, ואין מזרח ואין מערב תחלה ולא סוף, ולא שמות ידועים לימים, והסדר הנזכר נתן שמות ידועים לימים, והתחיל מארץ ישראל, אך לקריאת השם רוחב על כל פנים, מפני שלא יתכן לזכור מקומות כל נקודה ונקודה מהארץ, כי בירושלם עצמה מזרחים ומערבים רבים, ושמזרח ציון דרך משל איננו מזרח בית המקדש, ועגולי¹ אפקיהם נחלקים על דרך האמת, אשר לא ישיגום החושים, כל שכן דמשק בירושלם, ואי אפשר שלא נאמר ששבת דמשק קודם שבת ירושלם, ושבת ירושלם קודם שבת מצרים, ועל כל פנים נודה ברוחב, והרוחב אשר נחלקים בו (א) הקטרים בקריאת יום בעצמו, הוא שמונה עשרה שעות לא פחות ולא יותר, קוראים אנשי הקטר הזה שבת, וכבר יצאו אנשי (ב) קוטר אחד מן השבת (ג) קטר אחר (ד) קטר, עד שתשלמנה שמונה עשרה שעות מן העת שהתחילה בו קריאת השבת עד שתהיה השמש לעמת ראש ארץ ישראל, ותסתלק הקריאה מהיום ההוא ולא ישאר אדם שיקרא היום ההוא שבת, אבל מתחיל בקריאת שם אחר ועל כן אמרו: נולד קודם חצות בידוע שנראה סמוך לשקיעת החמה, כאלו אמר נולד קודם חצות יום שבת בירושלם, בידוע שראה ביום שבת סמוך לשקיעת החמה, והוא ששם יום השבת התמיד שמונה עשרה שעות, אחרי שנפסקה קריאת מקום התחלה, עד ששבה השמש לעומת ראש ארץ ישראל אחר יום ולילה, והתחיל להראות הירח למי שהיה (ה) בתחלת ארץ ישראל בשבת בערב. והסכים עם מה שאמרו רבותינו: שצריך לילה ויום מן החדש. וכבר נסתלק שם השבת מן היישוב והתחיל יום ראשון, אף על פי שיושבי ארץ ישראל יצאו משם יום השבת ושבו בתוך יום ראשון, כי אמנם הכונה (ו) השם השביעי הפושט בכל הישוב, שיאמר למי שהיה בצין, ולמי שהיה במערב באיזה יום קבעתם ראש השנה, ואמרו יום השבת על הדמיון, אף על פי שאחד כבר היה יוצא מהמועד, כשיהיה האחד במועד כפי מקומות מארץ ישראל, אבל בקריאת ימי השבוע היה להם המועד ביום אחד בעצמו. והנה ידיעת שבתות ה' מועדי ה' תלויה בארץ שהיא נחלת ה', עם מה ייקראתו מאשר נקרא הר קדשו (תהלים כו) והדום רגליו (שם לט ה) ושער השמים (נחשית כה יז) וכי מציון תצא תורה, (ישעיה כ ג). ומה שהיה

ב"א (א) הגבול, ונשטט הקטרים. (ב) גבול, ונשטט קוטר. (ג) גבול, ונשטט קטר. (ד) גבול, ונשטט קטר. (ה) במזרח, ונשטט בתחלת. (ו) היום, ונשטט השם.

¹ אפקיהם. אופק מלה ערבית ויקרא בשפת לועז Horizont וכוורחתו קו הנמשך ברעיון האדם המטייר בנפשו שהמקום אשר הוא עומד עליו הוא טבור הארץ. ויתוס קו המחלק את כדור הארץ לשני חצי כדור, ויתוס הוא עומד בחמש חצי כדור העליון וחמש חצי כדור התחתון יתוס לנגד לכפות רגליו. ומכאן מעלתו כי בכל פסיעה ופסיעה שילך האדם משתנס אופקו וכמו זה הגולי אופקי המקומות משתנים (רג"ב). וראש ספר נחמד ונעים סימן לה.

מזריות האבות לדור בה והיא בידי עובדי עבודה זרה, וחכססם לה והעלותם עצמותם אליה, כיעקב (כחלשים נו. ל.) ויוסף (שס נס) ותחנת משה (דנרס ג כה) לראותה, ובמנעה ממנו והיה קצף. והראותה לו מראש הפסגה והיה חסד. ומה שהיה מנקשת האומות² פרס והודו ויון וזולתם להקריב עליהם, ולהתפלל בעדם בבית ההוא הנכבד, ומה שהוציאו ממונם על המקום ההוא, ואם היו מחזיקים בחקים אחרים, מפני שלא קבל אותם הנימוס האמתי, ומה שהם מרוממים אותו עם העדר הראות השכינה עליו, ושכל האומות תוגגים אליו ומתאווים לו וזולתנו, מפני גלותנו ולחצנו, וממה שזכרו רבותינו ממעלתם יארך ספורו.

כח) אמר הכוזרי השמיעני קצת מה שזרמן לך מדבריהם.

כט) אמר החבר ממה שאמרו בענין הזה, הכל מעלין לארץ ישראל ואין הכל² (מורידין) [מוציאין], ודנו האשה שאינה רוצה לעלות עם בעלה לארץ ישראל שתצא שלא בכחובה (כתובות ק:) והפכו, והוא כאשר האיש אינו רוצה לעלות עם אשתו בארץ שיוציא ויתן כתובה. ואמרו: לעולם ידור אדם בארץ ישראל, אפילו בעיר שרובה גוים, ואל ידור בחוצה לארץ אפילו בעיר שרובה ישראל, שכל הדר בארץ ישראל דומה למי שיש לו אלוה, וכל הדר בחוצה לארץ דומה למי שאין לו אלוה שס. וכתוב ע"ז פ"ס) וכן בדוד הוא אומר: כי גרשוני היום מהסתפת בנחלת ה' לאמר לך עבוד אלקים אחרים (שמואל א'). כ"ז יט) לומר לך שכל הדר בחוצה לארץ, כאלו עובד עבודה זרה. וכבר שמו לארץ מצרים מעלה על שאר הארצות האחרות מקל וחומר, ואמרו ומה מצרים שנכרתה עליה ברית אסור, שאר ארצות לא כל שכן, (ספרי וילקוט שפטים). ואמרו כל הקבור בא"י כאלו קבור תחת המזבח, ומשבחים מי שמת בה יותר ממי שנשוא אליה מת, ממה שאמרו: אינו דומה קוללתו מחיים לקוללתו אחר מיתה (כתו' ק"ח) אבל אמרו במי שהיה יכול לדור בה ולא דר בה, שאסור לשאת אותו אליה לאחר מותו, שאמרו בחיכם ונחלתו שמתם לתועבה, ובמיתתכם ותבאו ותטמאו את ארצי (ירושלמי סוף פלג' ור"פ כנושא). והיה מהקפדת רבי חנינא כאשר שאלו אותו אם מותר שילך פלוני לחוצה לארץ,³ שייבם אשת אחיו, שאמר אחיו נשא ע"א ברוך המקום שעקרו, והוא ירד אחריו, (כתובות טס) ושאלו מכירת קרקע לגכרי, (ע"ז יט:) ושאלו מכירת קורות הבית, (טס כח) והניחו⁵ הרב, ושאלו אין דנין דיני קנסות אלא בארץ ישראל (סנהדרין יד.) ושלא יצא העבד לחוצה לארץ (גיטין

² פרס וכדו ויון. נראה להגיה פרס ומדי ויון. כמו כרס ולחכתסתה (עזרא ז) וחלכסנה (חשמו"ה ו. ב.) (רג"ב) ³ מורידין. קן כגרסא בדו" ש"ז. חולם בדו" ש"ד כנוסחה, מו"ח"ן וכן תקנין בפטים. מפני שכן הנו' בגמרא כתובות דף ק ע"ב. ⁴ שייבם. ל"ל לייבם. וכן הגר' בתלמוד, לייבם. ⁵ קורות הכית. ל"ל דירות הכית, קן כגיה המפרש בעל חומר נחמד. ⁶ הניחו חרוב. ל"ל ולהניח חרב. חכרו לכניה נח"י מקום חרוב, ונלמד מדברי גמרא חן מגדלן כסמ"ה דקס' בא"י, ופרש"י שלא יחריבו קהות, כנה קמא סוף מרוכס.

עג) וזולת זה הרבה, ועוד אמרו אורא דא"י מחכים, (גיטין מד) ומאחבתם אותה אמרו: כל המהלך ארבע אמות בארץ ישראל כזכפת לו שהוא בן עולם הבא (כתובות ק"א.), ואמר רבי זירא למי¹ שרצה לעבור עמו בנהר בלי מקום מעבר, מתאותו לעבור בארץ ישראל, דוכתא דמושה ואהרן לא זכו ליה, מי יימר דזכינא ליה (כתובות ק"ב.).

כג) אמר הכוזרי אם כן אתה מקצר בחובות (א) תורתך, שאין אתה משים מגמתך המקום הזה ותשימנו בית חייך ומותך, ואתה אומר: רחם על ציון כי היא בית חיינו, ותאמין כי השכינה שבה אליו, ואלו לא היה לה מעלה אלא התמדת השכינה בה באורך תת'ק שנה, היה מן הדין שתכספנה הנפשות היקרות ותזכנה בה, כאשר יקרה אותנו במקומות הנביאים והחסידים, כל שכן היא שהיא שער השמים, וכבר הסכימו כל האומות על זה, הנוצרים אומרים שהנפשות נקבצות אליה וממנה מעלין אותן אל השמים, והישמעאלים אומרים² כי היא מקום עליית הנביאים אל השמים, ושהיא מקום מעמד יום הדין, והוא לכל מקום כונה וחג, אני רואה שהשתחוייך ומריעתך נגדה חונף או מנהג מבלתי כוונה, וכבר היו אבותיכם הראשונים בוחרים לדור בה יותר מכל מקומות מולדתם, ובוחרים הגרות בה יותר משהיו אזרחים במקומותם, כל זה עם שלא היתה בעת ההיא נראית השכינה בה, אבל היתה מלאה זמה [וע"ז], ועם כל זה לא היתה להם תאוה אלא לעמוד בה ושלא לצאת ממנה בעתות הרעב אלא במצות האלקים,³ והיו מבקשים לנשוא עצמותם אליה.

כד) אמר החכר הובשתני מלך כוזר! והעון הזה, הוא אשר מנענו מהשלמת מה שיעדנו בו האלקים בבית שני; כמה שאמר: רני ושמחי בת ציון (זכריה ב), כי כבר היה הענין האלקי מזומן לחול כאשר בתחלה, אלו היו מסכימים כלם לשוב בנפש הפצה, אבל שבו מקצתה ונשארו רובם וגדוליהם בכבל, רוצים בגלות בעבודה, שלא יפרדו ממשכנותיהם ועניניהם. ושמוא על זה אמר שלמה אני ישנה ולבי ער (ס"ד זכריה ס ב) כנה הגלות בשניה, והלב הער התמדת הנבואה ביניהם, קול דודי דופק, קריאת האלקים לשוב, שראשי כמלא מל, על השכינה שיצאה מצללי המקדש. ומה שאמר פשטי את כתנתי, על עצלותם לשוב, דודי שלת ידו מן החור, על עזרא שהיה פוצר בהם ונחמיה והנביאים, עד שהורו קצתם לשוב הוראה בלתי גמורה, ואמרו כשל כח הסבל (נחמיה ד ד) ונתן (א) במצפון לבם, ובאו הענינים מקוצרים מפני קצורם, כי הענין האלקי איננו חל על האיש אלא כפי הזדמנותו לו, אם מעט מעט, ואם הרבה הרבה. ואלו היינו מודמנים לקראת אלקי אבותינו בלבב שלם ובנפש הפצה, היינו פוגעים ממנו מה שפגעו

ב"א ח) נחמה, ונשמט בחובות. ב) לסס כמלפון, ונשמט כמלפון.

¹ למי שרצה - לדעתי יותר טוב להגיש, למי שלא רצה. וראה בתלמוד דברי סדוקי. ² כן ספר מנחם עליהם לשחקים, כי סוליקכו גבריהל דלילה ססוף מן פירכ' לירושלים, ומשם נשאו סלחם ברק שזימם (ר"ג ב'). ³ וסיו מנקשים וכו' - כמו יעקב חנינו, שזם על בניו לקברו בא"י. וכן יוסף סלדיק -

אבותינו במצרים: ואין דבורנו: השתחוו להר קדשו, והשתחוו להדום רגליו, והמחזיר שכינתו לציון, וזולת זה, אלא כצפצוף הזרזיר והדומה לו, שאין אנהנו חושבים על מה שנאמר בזה וזולתו, כאשר אמרת מלך כוזר.

(כ) אמר הכוזרי יספיק לי זה בענין הזה, וארצה עתה שתקרב לי מה שקראתיו בקרבנות, ממה שיקשה על השכל לקבלו, ממה שאמר את קרבני לחמי לאשי ריח ניהווי, ואמר על הקרבנות כי הם קרבן ה' (במדבר ט) ולחמו וריחו.

(כז) אמר החבר מה שאמר לאשי מיושר כל קשה, הוא אומר: כי הקרבן ההוא והלחם וריח הניחוח אשר הם מיוחדים אלי, אמנם הם לאשי ר'ל האש הנפעלת לדברו ית', אשר מאכלה הקרבנות. ואחר כן יאכלו הכהנים שאר חלקה, והכונה בזה תקון הסדר, כדי שיחול בו המלך חול גדולה לא חול מקום. ושום דמיון הענין האלהי הנפש המדברת, החלה בגוף טבעי בהמי, כאשר נשתוו טבעיו, ונסדרו כחתי העליונים והתחתונים סדור נכון- לענין יותר נעלה מענין הבהמות- וזה ראוי שיחול מלך השכל אצלו, להורות אותו ולישרו ולהתחבר אצלו כל עת אשר ישאר הסדר ההוא, וכאשר יפסד הסדר יסדר ממנו, ודומה לכסיל, כי השכל צריך למאכל ולמשתה ולריח, בעבור שרואה כי הוא מתמיד בהתמדתם נסדר בהפרדם, ואיננו כן, אכן (א) הענין האלהי, מטיב לכל רוצה הטוב³ (לכל), ובעת שיסודר דבר ויכון לקבל הנהגתו, לא ימנע ממנו לאצול עליו אור וחכמה ודעת, וכאשר יפסד סדרו לא יקבל האור ההוא, ויהיה הפסדו, והתעלה הענין האלהי מהשיג אותו שנו או הפסד, בכל (ב) מה שיש בסדר עבודה מהעבודה והקרבנות והקטורת והזמירות והמאכל והמשתה, על תכלית השגרה והקדושה, נאמר בהם (ג) עבודת ה' ולחם אלהך וזולת זה, והכל כנוי לרצונו בסדר הטוב באומה והכהנים, וקבולו מנחתם על דרך הדמיון, וחולו אצלם לכבוד להם, והוא נעלה ונקדש מן ההנאה במאכלם ובמשתיהם, אך מאכלם לנפשותם, כמו שעכול⁵ האצטומכא והכבד כאשר היה נתקן, ואחר

ג'א (א) וכן, ונשמט אכן. (ב) וכל. ונשמט בכל. (ג) עד שנאמר נהס, ונשמט נאמר נהס.

¹ כצפצוף הזרזיר. צפצוף עוף שמלמדים אותו לבטא חיוס מלות, וזרזיר מין עורב, וכן המשל לא לחנם הלך הזרזיר אלל העורב. [וכן דרשת חז"ל חולין סב. עורב למינו להביא את הזרזיר] וחולו הוא הצפור הנקרא בלא שטאאר (רג' צ). ויסס כיון שכן בלשון ערבי זרזיר שטאאר. ולדעת אחדים הזרזיר הוא העוף (קוקוק). ² ודומה, כד"א וכמדומה, ר'ל והכסיל מדמה וחושב בלבו כי השכל וכו'. ³ לכל, כן הוא נדפוס ווינעטיע. וכדפוסים המאוחרים נשמט. וכן בעקר. ⁴ ויהיה הפסדו. אז הפסד בחק האדם, אשר לא הסין את עלמו לקבל אור החכמה, אבל לא בחק הענין האלהי המטיב למי שרוצה. ⁵ האצטומכא קיבס. ומקורו בלוי ורומי stomachos stomachus (מאגנן). וגם נעלי התלמוד משתמשים במלה זו להוראת הקיבס. —

כן יתקן הצלול ממנו בלב, והצלול שבצלול ברוח, יתקן הלב והרוח והמוח
 במזון ההוא, ויתוקנו גם כן כלי העכול ושאר האיברים, ברוחות ההולכות
 אחריהם (מן) [דרך] הרפקים והעצבים והורידים. וכללו של דבר, שיהיה
 המזג כולו מתוקן ומזומן לקבול הנהגת הנפש המדכרת, אשר היא עצם
 נפיר קרוב לעצם המלאכים, שנאמר בהם די מדרהון עם בשרא לא
 איתוהי (דניאל נ יא), ויחול בגוף חול מלאכות (א) והנהגה, לא חול מקום,
 והיא לא נהנית מהמזון ההוא מאומה, כי היא נעלה ממנו, והענין
 האלהי לא יחול כי אם בנפש מקבלת השכל, והנפש לא תחבר כי אם
 ברוח חם טבעי, או אפשר לו בלתי מקום שיקשר, כהקשר הלהב בראש
 הפתילה. דמיון הפתילה היא הלב, והלב צריך אל משך דם, והדם לא
 יתהווה כי אם בסבת כלי העכול, על כן הוצרך אל האצטומכא הכבד
 ושמשיהם, וכן נצטרך הלב אל הריאה והגרונ והאף והקרום והמיתר,
 המניע למיתר החזה לעבודת הנשימה, להשות מזג הלב באויר הנכנס
 (והעשן) [ובעשן] היוצא, והוצרך דבער מותרו המזונות אל כלים מכחות
 דוחות וכלי היציאה והשתן, והיה הגוף מכל אשר זכרנו, והוצרך אל
 העתקת הגוף ממקום למקום לבקשת מה שצריך אליו, ולברוח ממה
 שיויקהו, וכלים שיביאו אליו וידחו מעליו, והוצרך אל ידים ורגלים,
 והוצרך אל יועצים, מתרים במה שיירא ממנו ויקוה אותו, יודעים מה
 שהיה כותכים, ומזכירים מה שעבר, להזהר מכמוהו לעתיד, או לקוותו,
 והוצרך אל החושים הנראים והנסתרים, והיה הראש מהניהם בעזרת הלב
 והמשכתו, והיה הגוף כלו מסודר, אחר שב אל הנהגת הלב אשר הוא
 מתנה הראשון לנפש, ואם תחול במוח הוא חול שני במצווע הלב, וכן
 נסדר החיות האלהי, כאשר אמר יהושע: בזאת תדעון כי אל חי
 בקרבכם (יוסע ג). נפעלה האש בחפץ האלהים ברצותו באומה, והיתה
 אות קבול מנחתם ותשורתם, כי האש הוא הדק והנעלה מכל אשר תחת
 גלגל הירח מהגופות, והיה מקום חולה, שומן הלבי הקרבנות ועתרים
 ועשן ענן הקטורת והשמנים, בדרך האש אשר איננה נתדית כי אם בחלב
 בשומן ובשמן, כחום טבעי אשר הוא נתלה בדק השמן מהדם, וצוה
 האל ית' במזבח העולה ובמזבח הקטורת והמנורה, ואחר כן העולות
 וקטורת הסמים ושמן המאור ושמן המשחה. אולם מזבח העולה להדבק
 בו האש הגלויה ומזבח הזהב לאש היא יותר קלה ודקה. אבל [אש]
 המנורה [היתה יותר קלה ודקה] להדבק בה אור החכמה והדעת,
 והשלחן להדבק בו הטובות הגופיות, כמו שאמרו רבותינו: הרוצה
 להתחכם ידרים, הרוצה להתעשר יצפון [וסימנך שולחן בצפון, ומנורה
 בדרום. (כ"כ כס.)] וכל אלה עבודת לארון ולכרובים, אשר הם במדרגת
 הלב, והריאה כרחפת עליו. והוצרך לאלה כלים ומשמישים, כמו הכיור
 וכנו ומלקחים ומחתות וקערות וכפות ומנקיות וסירות ומזלגות וזולת זה
 והוצרך אל דבר שישמור אותם, המשכן והאהל ומכסהו, ולשמור הכל
 חצר המשכן וכליו; והוצרך לנושאים לכל אלה, ובהר האלקים לזם
 בני לוי שהם הקרובים, כל שכן מעת העגל שנאמר: ויאספו אליו כל בני

נ"א ה) מלכות. ונשמע מלאכות.

לוי (שמוק לכ כו.) ובחר לנכבד שבהם והוא אלעזר הכהן, ¹ [והוא נושא] לנכבד שנדברים והרק שבהם, כמו שאמר ופקודת אלעזר בן אתרן הכהן שמן המשחה וקטרת הסמים ומנחת התמיד ושמן המאור, (כמדבר ד), כל אלה אשר נתלות בהם האש הרכה (א) והדקה, ואור החכמה והדעה, ואור הנבואה באורים ותומים, ולנכבדת שבכתות הלויים אחריו, והם בני קהת לשאת האברים הפנימים, כמו הארון והשלחן והמנורה והמזבחות וכלי הקודש אשר ישרתו בהם, ובהם נאמר כי עבודת הקודש עליהם (שס טס) בכתף ישאו, כאשר אין לאברים הפנימית עצמות שעוזרים על נשיאתם, אבל הכחות והרוחות נושאים אותם במה שדבק בהם ולמי שתחתם מהללים והם בני גרשון, נשיאת האיברים הרכים החיצוניים והם יריעות המשכן ואהל מועד מכסהו ומכסה התחש ומסך (שס טס) ולמי שתחתם והם בני מררי, לשאת האיברים הקשים קרסיו קרשיו בריחוי עמודיו ואדניו, (שס טס), ונעזרו שתי הכתות בנשיאתם בעגלות, כמו שאמר שתי העגלות לבני גרשון וארבע עגלות לבני מררי כפי עבודתם (שס טס) כל זה בסדר ותכונת חכמת אלהות — ואיננו גוזר חלילה שהכונה מעבודה הזאת הוא הסדר הזה אשר זכרתיו, אבל מה שהזא יותר נפלא ונעלה, ושהיא תורה מאת האלקים ויתברך, ומי שקבלה קבול שלם מבלי שיתחכם בה בשכלו, הוא מעולה ממי שיתחכם בה וחקר, אך מי שנטה מהמדריגה העליונה החיא אל המחקר, מוכ שיוצא בהם מוצאי החכמה, משיעזבם לסברות רעות ולספקות המביאות אל האכזרון.

(כו) אמר הכוזרי הפלית החבר במה שדמית! אלא שתראש וחושיו לא שמעתי לו דמיון, ולא לשמן המשחה.

(כה) אמר החבר אמת הוא ששורש החכמה מופקר בארון אשר הוא במדרגת הלב (ושס) ³ [ר"ל] עשרת הדברים ותולדותיהם (והוא) ⁴ [והם] התורה מצדו, כמה שאמר ושמת אותו מצד ארון ברית ה' (דברים לא כו) וכמשם תצאנה השתי החכמות, חכמת התורה ונושאייה הכהנים, וחכמת הנבואה ונושאייה הנביאים. והם היו כמו היועצים (ב) המכירים, המזהירים את האומה, והמזכירים והכותבים (ג) והם ראש האומה.

(כט) אמר הכוזרי אם כן אתם היום גוף בלא ראש ובלא לב.

(ל) אמר החבר כן הוא כאשר אמרת, ועוד ולא גוף, אבל עצמות מפורדות, כמו העצמות היבשות אשר ראה יחזקאל (יחזקאל לו א) ועם כל זה מלך כוזר! העצמות אשר נשאר, הם טבע מטבעי החיים, וכבר היו כלים לראש וללב ורוח נפש ושכל, טובים מהגופות מצויירות מאבן וסיד בראשים ועינים ואזנים וכל האיברים, ולא חלה בהם מעולם רוח

ב"א א) הזכה, ונשמת סוכה. ב) ג'ל המתרים. ג) מלת וסכותים איננו.

¹ וסוף נושא. קן הוא בדפוס ווינעליע שנת שג"ד. וכן כתוב בכל הוצאות.
² שיואל כסס. רג"ב גרס שיואל מהס. ³ רונס לאמר. קן הסנה בדו"ש שג"ד ומלת, וסס" איננו. ⁴ וסס. קן בדו"ש שג"ד וסס" המאותרות, שמש, וסוף.
 וסוף

יחיה, ואי אפשר שיחול בהם, אך המה צורות דומות לצורות אדם אינם אדם.

(א) אמר הכוזרי כדבריך כן הוא.

(ב) אמר החבר כי האומות עכו"ם אשר חשבו להדמות לאומה אחיה לא יכלו [להשיג] אל יותר מן הדמיון הנראה, הקימו בתים לאלקים ולא נראה בהם לאלקים אות, הפרשו והנזרו להראות עליהם הנבואה ולא נראתה, החניפו והכעיסו ובעשו, ¹ ולא יררה עליהם אש מן השמים, ולא כוגפת פתאום, כדי לברר אצלם שהוא עונש מאת האלקים - ועל הענין החוא נפגע לבם; רוצה לומר הבית החוא שהם מכוונים אליו, ולא נשתנה עיניכם, אבל ענינם משתנה כפי רובם ומיעוטם וחזקתם וחולשתם ומחלקותם וחמורם, ועל דרך הטבע והמקרה - ואנחנו כשימצא פגע את לבנו, אשר הוא בית מקדשנו, אבדנו. וכאשר ירפא, נרפא אנהנו, בין שנהיה רב או מעט, ועל אי זה ענין שיהיה מנהיגנו ומלכנו והמושל בנו, והמחזיק אותנו בענין הזה שאנחנו בו מהפזור והגלות אל חי.

(ג) אמר הכוזרי כן הוא, כי לא יעלה במחשבה שאומה מן האומות יקרה בגלות הזאת, שלא תשתנה לאומה אחרת, כל שכן עם אורך הזמן הזה, וכטה אומות אברו שהיו (אחריכם) ² [אחריהם] לא נשאר להם זכר, מהם אדום ומואב, ובני עמון וארם ופלשת וכשרים ומדי ³ ופרס ⁴ והברמהיים ⁵ והצביים, וזולתם רבים.

¹ ולא ירדה וכו'. לעונש אותם, כמו שקרה לשני בני אהרן. ² אחריהם, צ"ל. ר"ל שכיו אחרי בני ישראל בזמן. ³ ופרס - הפרסים היושבים כעת על אדמת פרס, אין להם יחס להפרסים הקדמונים, לא ברוח-חיי-העם (נאציאנאליטעטע), ולא בדת ואמונה, כי הפרסים האחרונים נכנסו תחת כנפי אמונת השימעלקים והתחמדו. וכדמיר גוי גלסיו ימיר רוחו וטעמו. - ואך משע מעשיר נשאר צימיו אלה מתכונת הפרסים הקדמונים, אשר רוחם הלאומי לא נמר, והמה החברים (גענערטן) עובדי האש, המתגוררים באיזה ערים בפרס: ומשטים בארץ כודו, ולפי זה יפס השנס החבר לעם אשר חגד זכרו מן הארץ. - ⁴ והברהמייים - כת הברהמייים (Braminen-Kaste) היא הראשונה במעלה בין הכהות השונות אשר בארץ כודו - והיא כת-הכהנים (Priester-Kaste). ולפי המסורה, הברהמייים הראשונים ילאו מראש האליל ברמא, לכן אין ספורות להמון הסבור והגדולה אשר ינהלו מאנשי הודו הנאמיים ברמא, ורבו מאד צימיותם. עד שהעני שבברהמייים לא יפסיל את כבודו לתת את בתו לאיש אף למלך כודו. ועוד כהנה חוקים ומשפטים להם המצדילים בינם ובין עם הארץ - והכחה הזאת עודנה בתקפה עד היום - אחרי הדברים המעטים האלה יחוס הקורא כי צגה הכוזרי נחשבו את הברהמייים לעם, ואשר אין זכר לנו, ואם כונתו על אמונת ברמא בכלל. הלא היא נתפשטה בכל ארץ הודו בין כל הכחות, ועודנה בעלם תומה צימיו אלה. ² והצביים - גם פה לא דק - כי הצביים לא היו עם מיוחד, כי הם כת עובדי אלילים - ונקראו קן כלל עמים שונים (סאביער) (רג"ב). וז"ל ר"י אכן חבון בפרושו להמלות הזרות: המה הכופרים קודם תורת משה וכו' היושבים בקלות הודו ותוך.

(נד) אמר החבר ואל תחשוב כי מה שסייעתיך בדבריך, הוראה ממני שאנחנו כמו הדבר המת, אבל יש לנו התחברות בענין ההוא האלקי בתורות אשר שמם ברית בינינו ובינו, כמילה שנאמרה בה והיתה בריתי בבשרכם לברית עולם, (נכ' יז יג) והשבת שנאמר בה: כי אות היא ביני וביניכם לדורותיכם (שמו' לא יג), מלבד ברית אבות וברית התורה אשר כרת אתנו פעם אחת בחורב ושניה בערבות מואב עם הגמול והעונש התלויים בה, הנזכרים בפרשת כי תוליד בנים (דברים ה) וכמו פרשת והיה כי יבאו עליך (שס כג) ושירת האזינו (שס כט) וזולתי זה, ואין אנחנו (כמעלת) [כמעלת] המה, אך אנחנו (כמעלת) [כמעלת] החולה (א) ² הנשחף שנתיאשו מרפואתו כל הרופאים, והוא מקוה רפואה מצד המופת ושנוי המנהג, כמו שאמר הכתוב התחיינה העצמות האלה, (יחזקאל לו). ונשלם המאמר בהנה ישכיל עבדי (ישעיה נג-נד) מן לא תאר לו ולא הדר וכמסתר פנים ממנו נבזה ולא חשבנוהו, רוצה לומר משנוי הנראה ורוע מראהו, כמו דברים המטונפים שיש לאדם ² אסתניסות להביט עליהם, ומסתיר פניו מהם, נבזה וחדל אישים, איש מכאובות וידוע חולי.

(נה) אמר הכוזרי ואיך יהיה זה משל לישראל, והוא אמר: חליינו הוא נשא, וישראל לא מצא אותם עד (ב) שמצאם כי אם בעונותם. (נו) אמר החבר ישראל באומות כלב באיברים, הוא רב חלויים מכלם, ורב בריאות מכלם.

(ז) אמר הכוזרי הוסף לי עוד ביאור.

(ח) אמר החבר שהוא בחלאיים מתמידים, ופוגעים אותו בכל עת מדאגות ויגונות, ופחד ונטירה ושנאה ואהבה וסכנות, ³ ומזגו עם העתים בהפוך ובשנוי, מתוספת ומגרעת, מבלעדי המאכלים הרעים והמשתה הרע, והתנועות והטרררים, והשינה והקיצוה, כלם פועלים בו, וזולתו מן האיברים במנוחה.

(ט) אמר הכוזרי כבר נתבאר לי איך הוא רב חלויים מכל האיברים, באר לי איך הוא רב בריאות מכלם.

(מ) אמר החבר היתכן שתתעכב בו ליחה, שתעשה בו ⁴ מורסא,

נ"א ה) הסדף, ונשמט הנשחף. (כ) מה, ונשמט עד.

¹ הנשחף * מלשון הכתוב שחפה (ויקרא כו טז) (אבל נעסרונג שוינד זוכט) ענין רזון הגוף המק צטרו וכונו עומד על רגליו וכלם יוס יוס. וכן הוראת המלה בשפת ערבי. ונוס' אחרת; נשחף מלשון שדפון (דב' כה כ"ג) * ² אסתניסות מלה תלמודית (ברכות פ"ג משנה ד) והוראתה הלש ומפונק. ומקורה בשפת יון (astenes) (שוואך קרענקליך). ³ ומזגו וכו'. שער המחמר כך: ומזג סלג גס הוא כהתחלפות ושנוי צעת שבעתים משתנים, ויהיו לו יסודות חלקיו מתוספת ומגרעת, וכל שנוי בתור יסודות הוא חלי (רג"ב).

⁴ מורסא * מלה תלמודית (שנת ג) ומפוס מורסא * והוראתה מכה-טרדיה (געשוורע. בלאטטער), ומקורה בשפת ארמית לדעת רביס, כי תרגום מרות (ויקרא כא כ) מריס, מעוך וכתוש, (נערדריקט). ואחר הועתקה להוראת מחיקה (לי)

1 או סרטן, או 2 תכלול, או חבורה, או בשול ההרגשה או רפיון, כאשר יתכן להתעכב בשאר האיברים?

מא) אמר הכוזרי זה לא יתכן, כי ביותר מעט מזה יהיה המות, ושהלב בזכך הרגשתו מפני זכות דמו ורב כחו, הוא מרגיש בדבר המועט שיפגעהו, ודוחה אותו מעליו בעוד שתשאר בו יכולת לרחות, וזולתו איננו מרגיש הרגשתו, ומתעכבת בו הליחה עד שיעשו ממנה החלאים.

מב) אמר החבר אם כן צערו (א) והרגשתו הם מביאים עליו רב החלאים, והם הסכה לדחותם מעליו בהתחלת פגיעתם קודם שיתישבו. מג) אמר הכוזרי כן הוא.

מד) אמר החבר וכן הענין האלקי ממנו, כמעלת הנפש מן הלב, על כן אמר: רק אתכם ידעתי מכל משפחות האדמה על כן אפקוד עליכם, (עמוס ג ב) ואלה הם החלאים, אבל הבריאות מה שאמרו רבותינו (ר"ס יא) מוחל לעונות עמו ישראל מעביר ראשון ראשון, כי איננו כניח עונותינו להתעכב עלינו, והיו גורמים לאבדנו לגמרי כאשר עשה האמורי שאמר עליו כי לא שלם עון האמורי עד הנה (בר' טו טז) והניחו עד שהתחזק חולי עונותיו והמית אותו. וכאשר הלב משרשו ועצמו שזה [מיושר] המזוג [דבקה] [להדבק] בו נפש החיה, כן ישראל מצד שרשם ועצמם [ידבק בהם הענין האלקי], וכאשר ישיג הלב משאר האיברים חלאים מתאוות הכבוד והאצטומבא והביצים מרוע מזגם, כן ישראל ישיגם החלאים מהתדמות בגוים, וכמו שאמר: ויתערבו בגוים וילמדו מעשיהם, (תהלות קו לה). ואל יהי רחוק בעיניך שיאמר בכמות זה אכן חלינו הוא נשא, ואנחנו בצרה והעולם במנוחה, והצרות המוצאות אותנו סבת לחקנת חורתינו, 3 ובור הבר ממנו, ויציאת הסיגים מתוכנו, ובבורנו ותקוננו ידבק הענין האלקי בעולם, כמו שידעת כי היסודות

ג"א א) שער.

וערוב (לערכיכו, מישן) נתנו למי שממרים (יומא נג). וסונחה על החבורה ע"ש שנת המכה הוא מעוך וכחוס. — או מקורו בלשון יוני "Muriso" (דאס זאלבע) ונעתק על המכה, על שם השמן הנלך למשיחה. 8 סרטן. (קרעבסקע) והשאל בכל הלשונות, למין פגע אוכל ומשחית הבשר מסכיב. — 5 תכלול. לשון הכתוב או תכלול בעינו (ויקרא כא כ), וראה הוראת המלה שמה ברש"י ובבאר, ובתלמוד בכורות (פ"ו משנה ב) שלכולם מלשון כלל (פערמיסונג), שנכלל בהשען השחור בהלכן. אולם מדברי הכוזרי-המדבר פס מחולי הלב-נראה שזבאר הוראת תכלול כמו תרגום השבעים, (אייטערונג, טריעפונג) לשון טריה ונילה. ויאמר גם על חולי הלב. וראה באור נחמד מה שכתב ודבריו דחוקים מאד. 6 ובור הכר. בור, מלשון בורר האוכל מתוך הפסולה (אויסזוכען אויסקלויבען) ובר מלשון ארמי, בער אנכי מאיש (משלי לב) מעתיק בורא. וכן בתלמוד בור יולא (ברכות מה:). ועיקר השורש יש בעברי ירבו בבר (איוב לט ד) ר"ל צהון במקום פראי (ווילד ראה, אונאנגענויט) ומזה שדה בורי וראה ספר המלים להכנס פירסס (לייפציג 1857) שרש בר-בער. והמשכיר לרי"ש ערך בר, ג-ד-ה, ותוכה כי

בחיו להיות מהם המוצאים, ואחר כן הצמח, ואחר כן החיים, ואחר כן האדם, ואחר כן סגולת האדם, והכל נהיה בעבור הסגולה הויה להדבק בה הענין האלקי, והסגולה הויה בעבור [סגולת] הסגולה, כמו הנביאים והחסידים, ועל זה הדרך נסדר מאמר האומר: תן פחדך ה' אלקינו על כל מעשיך, ואחר תן כבוד לעמך, ואחר כן צדיקים יראו וישמחו, מפני שהם סגולת הסגולה.

(מ) אמר הכוזרי כבר העירות חבר, ודמית והטבת להעיר ולדמות, אבל היה צריך שנראה בכם מהפרושים והעובדים, יותר ממה שהם בוולתכם.

(נ) אמר החבר כמה קשה עלי שנחתך, מה שהקדמתי לך מן השרשים, והודית אתה בהם, הלא הסכמנו כי לא יתכן להתקרב אל האלקים כי אם במעשים מצויים מאת האלקים, התחשוב כי הקורבה הוא השפלות והכניעה והדומה להם?

(ז) אמר הכוזרי כן עם הצדק, וכן אני חושב, וכן קראתי בספריכם, כמו שאמר מה ה' אלקיך שואל מעמך כי אם ליראה, (דברים נ"ג) ואמר מה ה' דורש ממך כ"א עשות משפט ואהבת הסד (מיכה ו' יד) וזולת זה הרבה.

(ח) אמר החבר אלה והדומה להם הם החקים השכליים, והם החקדמות וההצעות לתורה האלקית, קודמת לה בטבע (בזמן) [ובזמן] אי אפשר בלעדיהם כהנהגות איזו קהלה שתהיה מבני אדם, עד שקהל הלסטים אי אפשר שלא יקבלו הצדק בניהם, ואם לא, לא היתה מתמדת חברתם. וכאשר הגיע המרו מבני ישראל אל ענין שהקלו בתורתו השכליות והמנהגיות, אשר אי אפשר מבלעדיהם לכל קהלה, כאשר אין אפשר לכל יחיד מבלעדי הדברים הטבעיים מאכילה ושתיה ותנועה ומנוחה ושינה וקיצה, והחזיקו עם זה בעבודות בקרבנות וזולתם מן התורות האלקיות השמעיות, הסתפק מהם בפחות ואמר, ולואי שתשמרו התורות ששומרים אותם הפחות שבקהלות מקבלת הצדק והדרך הטובה וההודאה בטוב הבורא, כי התורות האלקיות לא תשלמנה, אלא אחר השלמות התורות המנהגיות והשכליות, ובתורות השכליות קבלת הצדק וההודאה בטוב הבורא ומי שלא החזיק באלה, איך מחזיק בקרבנות ובשבת והמילה וזולתם, ממה שאין השכל מחייבו ולא מרחיקו, והם התורות אשר בהם התיחדו בני ישראל תוספת על השכליות, ובהם היה להם יתרון העניין האלחי, ולא ידעו איך יתחייבו אלו התורות, כאשר לא ידעו איך ירד כבוד ה' ביניהם ואש ה' על קרבנותם, ואיך שמעו דבור האל, ואיך אירע להם כל מה שאירע, ממה שאין הרעות מקבלות אותן, לולי המעמדות וראות העין, אשר אין בו ¹ מדרחה, ועל הדרך הזה

נוכל לסתמם בפרותם כמלת זר על משולל מודיעות סתורס וסמוסר. זוס כגות סכור לכרור, אח ספסולת וסמס סכוריס—סכערויס-זמנו. ולסוויז ססויגיס מתוכנו. — זרג"ס כלר לספך. לכרר סכר וסנף מתוך ספסולת.
² מדרס. מדרחה סס דנר, כמו דחיס, וסכנס חין דרך לדחות ולסכמיס, וכן מקד שד"ל ³ במלמך רלסון סימף ט.

נאמר להם, ומה ח' דורש ממך, ועולותיכם ספן על זבחכם (מכס' ו ז-ת) וזולת זה כמות שדומה לו, היתכן שיחזיק הישחאלי בעשות משפט ואהבת חסד, ויעזוב המילה והשבת ותורות הפסח ושאר החורות ויצלה. (מט) אמר הכוזרי לא כפי אשר הקדמת, אבל דעת הפילוסופים יהיה אדם חסיד, ולא ירגיש באי זו דת שיתקרב, אם בהתייחד או בהתנצר או בזולת זה, או בדבר שיכדה לעצמו, וכבר שבנו אל ההקשה והסברא השכלית והתחכמות, ויהיו כל בני אדם משתדלים לקבוע תורה במה שמיארה אליו הקשתם, וזה בטל.

אמר החבר והתורה האלהית (א) לא העבירה אותנו בפרישות, אך בדרך הישועה, ולתת לכל כח מכוונת הנפש והגוף חלקו בצדק מבלי רבוי, כי הרבוי בכח אחד, קצור בכח אחר, ומי שנטה עם כח התאווה, קצר בכח המחשבה, וכדוּפך מי שנטה עם הנצחון, קצר בזולתו, ואין רב התענית עבודה למי שתאוותיו חלושות ומחותריו חלושים וגופו רזה, אבל טוב שיעדן גופו, ולא המעטת הממון עבודה, כאשר יזדמן מן המותר מבלי יגיעה, ולא יטרדיהו קנותו מן החכמה והמעשים הטובים, כל שכן למי שיש לו ¹ טפול ובנים, ומאוויו לחוציא לשם שמים, אך הרבוי יותר בכון לו. ובללו של דבר: כי תורתנו מחלקת בין היראה והאהבה והשמחה, תתקרב אל אלקיך בכל אחת מהנה, ואין בניעתך בימי התענית יותר קרובה מן האלהים משמחת ביומי השבתות והמועדים, כשתהיה שמתחך בכונה ולב שלם, וכמו שהתהנונים צריכים מחשבה וכונה, כן השמחה במצותו ובתורתו צריכים מחשבה וכונה שתשמח במצוה עצמה מאחבתך המצוה בה, ותכיר מה שחטיב לך בה, וכאלו אתה בא באכסנייתו קרוא אל שולחנו וטובו, ותודה על זה במצפון ובגלוי, ואם תעבור בך השמחה אל הנגון והרקוד היא עבודה ורבקה בענין האלקי, ואלה הדברים לא הניחה אותה התורה מופקדום אבל כלם תחת מסורת, מפני שאין ביכולת בני אדם לחלק תקנות כחות הנפש והגוף, ושיער מה שראוי להם מהמנוחה והתנועה, ושיער מה שתוציא הארץ עד שתשובת בשמיטה ויובל, ונתן ממנה המעשרות וזולתו זה, וצוה על שביתת השבת, ושביתת המועדים, ושביתת הארץ, והכל זכר ליציאת מצרים, וזכרון למעשה בראשית, מפני ששני העינים דומים, מפני שנעשו בה פין האלקים לא במקרה ולא בטבע, וכאשר אמר יתברך: כי שאל נא לימים ראשונים אשר היו לפניך, חשמע עם קול אלקים או הנסה אלקים (דברים לז לד) והיתה שמירת השבת היא בעצמה ההודאה באלהות, אבל כאלו היא הודאה מעשית, כי מי שמקבל מצות שבת בעבור שבה היה כלות מעשה בראשית, כבר הודה בחדוש

ב"א ה) ותורה נסה, ונשמטו התיבות וסתורם הלאהיות.

¹ טפול ובנים. תרגום טף, הוא טפלה, (קליינע קינדער) וכן בתלמוד (חולין יח.) דתלו צו' טופלא. וסרסו בענין טפל מל' דבוק והכר. מפני שפני קטנים דבוקים ותצורים אל אבותיהם, ולוים ספנים הכר בין טפול, לבנים, כי הראשון יורה על קטנים ונניס כונתו על גדולים.

מבלי ספק, ומי שהודה בהדוש הודה במתרחש העושה יתי, ומי שלא קבלה יפול בספקות הקדמות, ולא תזך אמונתו לבורא העולם, אם כן שמירת השבת מקרבת אל הבורא יותר מהפרישות ויה נזירות. וראה היאך שב הענין האלהי הדבק באברהם, ואחר כן בהמון סגולתו ובארץ הקדושה מביא הענין מדרגה אחר מדרגה, ונזהר עד שלא נמלט מהם אחר, והניח אותם בטוב שבמקומות, והפרם והרבם הרבוי ההוא המופלא, עד שהעתיק אותם ונטעם בארמה הראויה לסגולה, ונקרא אלהי אברהם ואלהי יצחק, כאשר נקרא יושב הכרובים² (ויושב) [שוכן] ציון, ושוכן ירושלים לדמותם בשמים כמו שאמר: היושבי בשמים¹ מפני הראות אורו באלה כהראות בשמים, אף במצו ע² (עם) ראויים לקבל האור ההוא, והוא מאציל אותו עליהם, ונקרא זה ממנו אהבה, והיא אשר נקבעה לנו ונתחייבנו להאמינה ולתודות עליה באהבת עולם אהבתנו, כרי שששים אל לבנו שהתחלה³ ממנו לא ממנו (אנחנו), כמו שנאמר בבריאת החי-על דרך הרמיון-שהוא לא ברא את עצמו אך האלהים יצרו והתקינו כאשר ראה חומר שראוי לצורה היא, כן הוא יתברך המתחיל להוציאנו ממצרים להיות לו לעם סגולה ויהיה לנו למלך, כאשר הוא אומר ושונה: אני ה' אלהיכם המוציא אתכם ממצרים להיות לכם לאלהים, ועוד שאמר ישראל אשר בך אתפאר.

(נא) אמר הכוזרי כמה יצא המאמר במקום הזה יציאה גדולה, ומחלה המליצה מחילה רבה, שיהיה הכורא מתפאר בבשר.

(נג) אמר החבר ההיה זה קל בעיניך בבריאת השמש.

(ג) אמר הכוזרי כן מפני גדול מעשיה, מפני שהיא אחר הכורא הסבה בהויה, ובה ובעבורה מסתדר הלילה והיום ופרקי השנה והתווים המוצאים והצמח והחיים, ובאורה הבהיר תהיה הראות והמראים הנראים, ואיך לא יהיה בריאתה תפארת לעושה אצל המדברים?

(נד) אמר החבר והלא אור הלבבות יותר דק ומעולה מאור הראות, והלא היו כל אנשי העולם בעורון ובתעות קודם בני ישראל-זולתי היחידים אשר זכרנו-והיה מהם עם שאומרים שאין בורא, ושאיין חלק מן העולם

¹ ויושב ציון. כן הגרסא בדפוס ווינציאה. וטעות סופר הוא, כי לא נמצא ככתבי קודש, יושב ציון על הקב"ה. וז"ל שוכן ציון. כי כן נמצא ביואל ד. (אולר נתמד). ² במנוע עם ראויים. כן הנוסחא בדפוס ווינציאה. ונדפוסים המאוחרים נשמט מלת, עם מפני שאין לה מובן. והכוונה: אף שאורו יתברך שופע בלי תכלית, מכל מקום מלך המקבל לריך שיהיה דבר אמנעי המכין את המקבל להשפעת האור. — וחזני נקיים הגרסא הישנה וז"ל אך במנוע, ראויים עם לקבל וכו' והוא (ר"ל האמנעי) מאלל עליהם (ר"ל על העם). ³ ממנו, לא ממנו. הראשון הוא כנוי נסתר לסבורא יתברך (פאס איס) והשני כנוי למדברים בעדס (פאן חונג) ור"ל שגשים את לבנו שהתחלת הדבר הוא מסבורא ולא מאתנו. והסופר הראשון, ככתבו דברי הכוזרי על הכתב-טרס הים עוד הדפוס—רשם בלד, ממנו השני מלת, אנחנו לסבורא שהוא כנוי למדברים בעדס. והמדפיסים בלי בחינה הכניסו את המלה בפנים. ולכן מחקתים וסגרתים בשני חלף-לכנס.

יותר ראוי שיהיה נברא ממה שיהיה בורא, אך הכל קדמון, ועם אחר אומרים: שהגלגל הוא הקדמון ובורא הכל ויעבדוהו, ועם אחר טועים שהאש הוא עצם האור והמעשים החזקים והמופלאים והיא שראויה לעבודה ושהנפש היא אש, ועם אחד עובדים זולת זה משמש וירה וכוכבים וצורות בעלי חיים נתלות בצורות הגלגל, ועם אחר עובדים מלכיהם או חכמיהם, וכלם מסכימים שאין נראה בעולם דבר יוצא מן המנהג והטבע, עד אשר הפילוסופים אשר דק עיונם וזכה מחשבתם הודו בסבה ראשונית אינו דומה לשאר הדברים, נמו בהקשתם שאין לו מעשה בעולם כל שכן בחלקיות, שמרוממים אותו ומבדילים אותו מידיעתם וקל וחומר שיחדש בהם חדוש, עד שנזדככה הקהילה ההיא שהיתה ראויה לחול עליה האור, ולעשות לה המופתים הנוראים, ולשנות להם המנהגים, ונראה עין בעין כי יש לעולם מושל ושומר ומסדר ויוצר, יודע הקטן והגדול שבו, וגומל על הטוב ומעניש על הרע, והיתה סבה לישרת הלבבות, וכל מי שבא אחריהם לא יוכל לצאת מיסודותיהם, עד ששבו (א) כל יושבי העולם מודים בחדוש העולם, ובקדמות לבורא העולם, ומופתם על זה בני ישראל, ומה שנעשה להם ומה שנגזר עליהם.

(נ) אמר הכוזרי זה פאר גדול ויש בו אור שהוא פלא, ובאמת נאמר: לעשות לו שם עולם (ישעיה סג יב), ותעש לך שם כהיום הזה, לתהלה לשם ולתפארה (דנריס כו יט).

(ו) אמר החבר הלא תראה איך הצייע דוד בשבח התורה, כשהקדים ספור השמש במזמור השמים מספרים כבוד אל (תסלות יט) וזכר אורה הכולל וזכות עצמה ויושר דרכה ויופי מראה, ומקד לזה תורת ה' תמימה משיבת נפש והתלוי בו, כאלו אמר אל תתמהו מן הספורים האלה, כי התורה יותר בהירה וגלויה ומפורסמת ומועילה ומעולה, ולולי בני ישראל לא היתה התורה ועוד כי לא היתה מעלתם בעבור משה, אבל מעלת משה היתה בעבורם, כי האהבה לא היתה כי אם בהמון זרע אברהם יצחק ויעקב, ובחר במשה להגיע הטוב אליהם על ידו, ואנחנו אין אנו נקראים עם משה אלא עם ה', כמו שאמר: עם ה' אלה, ועם אלקי אברהם, ואין ראיות החוקים האלקיים דקות המלות ונשיאות גביני העינים והעלם הבבות, והרבות בתחנה ובתפלה ובתנועות ובמאמרים שאין אחריהם מעשים, כי המחשבות הזכות אשר ראייתם מעשים מטבעם שהם קשים על נפש האדם, אך הוא עושה אותם בתכלית התאוה והאהבה בהליכה אל מקום מהמקומות, ולחוג שלש פעמים בשנה, ומה שדומה מן ההוצאות והטורה, והוא עושהו בתכלית השמחה והגילה, ובהוצאת מעשר ראשון ומעשר שני ומעשר עני והראיון, ועזיבת תבואות הארץ בשמטות ויובלים, והוצאת השבתות והמועדים ושבתתם ומחנות בכורים ובכורות ומתנות כהונה וראשית הגז וראשית עריסות, מבלעדי הנדרים והנדבות, ומלבד מה שהוא חייב בו על כל זדון ושגגה והשלמים, ומה שהוא חייב בו מן הקרבנות על המקרים אשר יפגעוהו מן הטומאות, ועל כל לידה שתהיה לו, וכל זיבה וכל צרעת וזולת זה הרבה, כל זה

ב"א (ח) כיוס.

במצוה מאת האלקים, לא משכל בני אדם והתחכמותו, ואין ביכולת
 הבשר לשער את זה על סדרו ומנהגו וערכו, לא ירא לחכמם בו. ממשול
 כאלו שיער ישראל ושיער תבואת ארץ כנען צמחיה וכחמתה. ושיעה
 שבט לוי, וצוה במדבר בערכים האלה, מפני שידע כי כשיסתדר העתך
 הוה ישארו ישראל עשירים, ולא יחסר ללוויים דבר ולא יגיע הענין לדלות
 שבט או משפחה, כאשר צוה בשנת השובל לשוב הכל, כאשר היתה
 בשנת ראשונה. כהלוק הארץ, בתלוקים ודקדוקים יצרו הספרים להפילם,
 וכו' שהתבונן בהם, יכיר שאינם ממהשבת בשר ישתבח ויתרוכס,
 חושבם, לא עשה כן לכל גוי ומשפטים כל ידעום (תס' קמו. כ) ונשאר
 הסדר הזה בשני הבתים כמו אלף ות"ק שנה, ואלו חלכו העם על הדרך
 הנכונה היה מתמיד כינו השמים על הארץ.
 (ז) אמר הכוזרי אתם היום כמנוחה גדולה² מאלה החובות הגדולות,
 ואי זה עדה תוכל לשמור כל הסדר הזה.

(ח) אמר החבר העדה שצופה שעונשה וגומלה² לעתה בתוכה;
 רוצה לומר השכינה, הלא תראה מה שאמר יהושע: לא תוכלו לעבוד
 את ה' כי אלקים קדושים הוא (יכושע כד), וזה עם מה שחיתה בו עדתו מן
 החסדות והזהירות בענין שלא נמצא בהם עובר בהרם וריחו זולת עכן לבדו
 משש מאות אלף איש והיה מעניש הכל לעתו מה שהיה, ומה שהיה
 מעונש מרים בצרעת (כמדנר יב י) ועונש נדב ואביהוא (כמדנר יז) ועונש
 עוזא (שמואל ב ו), ועונש אנשי בית שמש כי ראו בארון ה' (סס א ו י).
 ומה שהיה ממופתי השכינה שיראה המעט מן העונות לעתם, בקירות
 והבגדים, וכאשר (ירבק) [ירבה] הענין, יראה בגופים על מדרגות מן
 החזק (א) והדלות, והכהנים מועמדים לחכמה הזאת הדקה, ולחכיר מה
 כמנה אלקי, ומצפום בו שבועים כאשר צפו במרים, ומה כמנו מזגי,
³ מתישב ובלתי מתישב, והיא חכמה מופלאה הזהיר עליה הבורא
 יתברך; במה שאמר השמר בנגע הצרעת לשמור מאד ולעשות ככל
 אשר יורו אתכם הכהנים הלוויים (דברים כח ד).

(ט) אמר הכוזרי היש אצלך בזה דברים מספיקים ומקרבים אותם לשכל;
 (ס) אמר החבר כבר אמרתי לך שאין ערך בין שכלינו ובין הענין
 האלקי, וראוי שלא נטרח לבקש עלת אלה הגדולות והדומה לזה, אבל
 אני אומר-אהר בקשת המחילה מבלתי שאגזור שהוא כן-שאפשר שתהיה
 הצרעת והזיבות תלויות בטומאת המת, כי המת הוא ההפסד הגדול (ב)
 והאבר המצורע כמת, והורע הנפסד כן, מפני שהוה (ג) בעל רוח

ב"א (א) והחלשה, ושמת ודלות. (ב) לכפר המת. וכג' תיבות מן והלכה
 עד כמת, נשמטו (ג) מוכן לקבל רוח חיים עכש. ושמתו ו' תיבות הללו מן
 בעל עד טסה.

¹ מאלה החובות. ממוטות התלויות בארץ. ² לעתה. מיד (אויף דער שטעללע).
³ מתישב וכו' יש שכיח נרעת נושנת, ואז חינו מסגירו, אלא מטמאו מיד,
 יש שאינם נושנת וטעונה הסגר (א"י). ⁴ בעל רוח טבשי. ראה בספר רוח חן
 המיוחס לר"י חנן תבון פרק ב, נפרט בעל נלה ישראל, מה שהביא שם

מבעי, מוכן להיות טפה שיהיה מומנה אנוש, (א) והפסדו כנגד כח החיות והרוח, ואינני משיג בהפסד הזה לרב דקותו, אלא בעלי הרוחות הדקות והנפשות החשובות, המשתדלות להדבק באלהות, או בחלומות האמתות, והמראות הברורות. ועוד יש טעם שימצאו כובד בעצמם בעוד שלא רחצו מקריים, וכבר נוסה שמפסידים במגעם הדברים הדקים; כפנינים והיינות, ורובנו משתנה מקרבת המתים והקברות, ומתבלבלת נפשנו זמן מה בבית אשר היה בו מת, ומי שהוא עב הטבע אינו משתנה לזה, כאשר אנתנו רואים דמיון זה בשכליות, מי שהוא מבקש לזכות נפשו ומחשבתו בחכמות המופתיות, או זכות נפשו לחתנה ולתפלה, מוצא נפשו למזונות העבים ולתוספת המאכל והמשתה היוזק, וכן ימצא היוזק מישיבת הנשים וחבורת הליצינים, והתעסק בשירי האהבה והשחוק. (סא) אמר הכוזרי זה מספיק לי בהסתפק (ה) הנפש, למה זה מטמא זה המותר העצמי, רוצה לומר; הזרע וכלו רוח, מה שאיננו מטמא השתן והצואה עם כיעור ריחו ומראהו עם רובו, ונשאר עלי ספק צרעת הבית והבגד.

(סב) אמר החבר כבר אמרתי לך: ¹ כי זה מריחוק כחות השכינה כי היתה בישראל, כמעלת הרוח בגוף האדם, מועילה אותם החיות האלקי, ונותנה להם זיו והדר בגופותם ותכונתם ובמשכניהם, ובעת שמתרחק מהם, מסתכלות עצתם, ויתבערו גופיהם, וישתנה יופים וכשהיא מתרחקת מיהידים, נראה על אדמת האיש ההוא סימן יתרחק אור השכינה ממנו, כאשר נראה התרחק הרוח פתאום בעבור פחד או דאגה, משנות הגוף, ונראה בנשים ובנערים בעבור חלישות רוחם, שיעשו בגופותם מקומות שחורים וירוקים, מהציאה בלילה, והם מיהידים זה אל השדים, ואפשר ² שיקרה מזה, ומראות המתים וההרוגים, חליים קשים בגוף ובנפש.

(סג) אמר הכוזרי אני רואה תורתכם נכלל בה כל דק ועמוק מהחכמות, משא"כ בזולתה.

(סד) אמר החבר והסנהדרים היו מצוים שלא תעלם מהם חכמה מהחכמות ³ האמתיות והדמיוניות וההסכמיות, ⁴ עד שהבשופים והלשונות היו יודעים, ואיך ימצא תדיר שבעים זקני חכמים

נ"א ה) וכאשר נפסד דומה למת. והמלות מן והפסדו עד והרוח נשמתו.
 ז) בהתרת מה שסתפק, ושמת בהסתפק.

דברים נכבדים ע"ד טפת הזרע. ¹ כי זה מריחוק כחות השכינה. כן הגרס"ה בדפוס ווינטי"ה וכו' הנוצר. ובהוללות המלכות הנוסחה: כבר אמרתי לך כי השכינה היתה וכו', והנוסחה הזאת יפה לפי הענין.
² שיקרה מזה, מהפחד ובהלם וכן ממראות המתים וכו'. ³ האמתיות וכו'. החכמות האמתיות הנה, החשבון (מלטהמאטיק) הטבע (פריזיק) האלגורית (מעטאפיזיק). והדמיוניות. הן החכמות שיסודן בדמיון האדם ואין להן יסוד במציאות. כמו האלטרולוגיא. ההסכמות. הן חכמת הלשון (שפראך-קונדע) הסיר והגון (מוזיק). ⁴ עד שהכשופים והלשונות. מרמז לדברי חז"ל סנהדרין

אם לא תהיינה החכמות מתפשטות קיימות באומה, ובעת שימות זקן אחד יעמוד אחר תחתיו כמוהו, ואיך לא יהיה זה, וכלם צריכים אליהם בתורה. ה ט ב ע י ו ת מהם צריך אליהם בעבודת הארץ לדעת הכלאים, ולהזהר מהשביעית והערלה, ובהכרת הצמח וכו' (כלאים פ"א) כדי שישארו על מה שנבראו עליו¹, ולא יתערב מין במין, חכמה גדולה (א) אם השעורה נקראת² כנדרוס דרך משל-ממין השעורה, או³ השיפון ממין חטה, או⁴ הכרכתור ממין הכרוב, וידיעת כחות שרשיהם, ושיעור הפשטם בארץ, ומה שישאר לשנה אחרת, ומה שאינה נשאר. לדעת כמה יונת בין מין למין ב מ ק ו ס ו ב ז מ ן, ובהכרת מיני החיים לענין הזה, ולענין אחר, כמה שיש לו ארס ובמה שאין לו ארס. וידיעת המרפוא אשר הוא יותר דקה מכל מה שזכרנו אותו ארסו ממיני החיים, להרחיק מאכילת המתה, ובמעט אשר נשאר בדינו מן החכמה הזאת מה שהדעות תמהות עליו. ובידיעת המומים, אשר בעבורם מתעכבים הכהנים מעבודה, ומומי הבהמות שאינם ראויים קרבן. והבדלת מיני היובות לאיש ולאשה, [וכמות]⁵ הקפי הנדות, ובחלקי החכמות ההם מה שאין בשר ודם יכול עליו בדרך סברתו, מבלי עזר אלהי, ובחכמת הגלגלים והליכותם, מה שהעבור קצת תולדותיה, וגדולת מעלת תוכן העבור ידועה, ומה שנקבע בה לאומה הזאת ה ד ל ת החומר הזה קת הצורה, ואיך איננה כן, ותיא איננה מורגשת בין האומות ממייעושה ודלותה וגלותה, ומחברת אותה שארית התורה האלהית חבור שהם בו כאחד, ומן המופלא שבה העבור על העיקר המקובל מבית דוד מתקופת לבנה, שלא נשתנה מכמה אלפים ומאות שנים, וכבר נשתנו קבועי הקובעים מיון וזולתם, והוצרך בהם לתקון ותוספת אחר מאה שנה, וזה נשאר על אמתתו מפני שהוא נתלה בנבואה, ואלו (ב) היה נכנס בו שום שנוי כחלק אחד בעקר, היה היום הזה גורם הפסד הגדול מאד, לרוחק מה שימצא בין המולד והראיה, וכן מבלי ספק היתה אצלם (ג) תקופת החמה וזורתה מהכוכבים. — אבל

ב"א (א) רוצה לומר לדעת, בין מלת גדולה ואס. (ב) ואלו נכנס שום שנוי בחלק אחד בעקר היום גורם וכו', ונשמטו י"ג סיבות מן ואלו עד גורם. (ג) ידיעה, בין מלת אלס לתקופת.

פ"ד מיתות לא תלמד (כשפים) לעשות הכל אחס לומד להטין ולהורות. וכן שס פ"ב, הסנהדרין היו צריכים לדע בשנעים לשון. וכן כתב הרמב"ם בפ"ב מהלכות סנהדרין. ¹ ולא יתערב וכו'. ראה בבאור הרמב"ם על הסנהדרין פרשת קדושים, שספיקם נטעם אסור כלאים לדעת החצר. ולהרמב"ם מורה נ"ג פל"ז טעמים אחרים. ² כנדרוס. אולי הוא שכולת שועל (האשער) שזכרו בפ"א דכלאים שהוא נטין שעורה. (אוצר נחמד, רג"צ). ואולי ל"ל כגהרום (ונתחלף הכ על כג וד על ה נקל מאד) ומקורו משפת יוני Kegehros (סירוע) דוחן וזוא מין דגן (פסח' לה). ³ השיפון (כלאים פ"א מ"א), וסורחתו מין דגן הנקרא (דינקעל). ⁴ הכרכתור וכו' בלי ספק כון למשנה ג כלאים פ"א: וסכתוב זה סכתוב סכתוב. ופירש הכרעטורה מין כרוב שקלחים שלו דקיס, ובעל תפלת ישראל העתיק (קעפים קרויט). ⁵ ספי הנדות. לדעת זמן תקופת סוסת לאשס -

החכמות המוסיק"א חשוב באומה, שהיא מחלקת הנגונים, ומעמדת אותם על הגדולים שבנם, והם בני לוי, מתעסקים בנגונים בבית הנכבד בעתים הנכבדים, ולא הוצרכו להתעסק בצרכי הפרנסה, במה שהיו לוקחים מהמעשרות, ולא היה להם עסק זולתי המוסיק"א. והמלאכה נכבדת אצל בני אדם, כאשר היא בעצמה אינה גרועה ולא פחותה, והעם, מהשיבות השורש וזכות הטבע כאשר הם. ומראשיהם במלאכה דוד ושמואל (דסי"א ט. כג). ומה תחשוב במוסיק"א, ההיו יודעים [אותה] על אופניה, אם לא?

(ס) אמר הכוזרי² שמה מבלי ספק נגמרה, ושממה היתה מעוררת הנפשות, כאשר יאמר עליה: שהיא מעתקת את הנפש ממדה אל הפכה, ולא יתכן שתהיה היום בערך ממה שהיתה, מפני ששבה פחותה בהתעסקות בה השפחות והמכוערים מבני אדם, אך ירדה עם השיבותה, כאשר ירדתם אתם עם השיבותכם.

(ט) אמר החבר ומה תאמר בחכמת שלמה, וכבר דבר על כל החכמות בכח ארקי ושכלי ומבועי. והיו אנשי העולם באים אליו להעתיק חכמתו אל האומות עד מהדורו. וכל החכמות הועתקו שרשיתן² וכללם, מאתנו אל הכשדים תחלה, ואחר כך אל פרס ומדי, ואחר כך אל יון, ואחר כך אל רומי. ובאורך הזמן ורב המוצעים לא נזכר בחכמות שהם הועתקו מן העברים, אך מן היונים והרומיים. והמעלה לעברית³ בעצם הלשון, ומה שנכלל בה מהענינים.

(י) אמר הכוזרי היש לעברית מעלה על לשון הערב, היא יותר שלמה ורחבה ממנה, ואנחנו רואים את זה בעינינו!

(ס) אמר החבר מציא אותה מה שמציא נושאייה, נתדלדלה בדלותם, וצרה במיעוטם, והיא בעצמה חשובה שבלשונות מקבלה וסברא. והקבלה, שהיא הלשון אשר דבר בה השי"ת עם אדם וחיה, ובה דברו שניהם, כאשר יורה על זה⁴ הגזר אדם מאדמה, ואשה מאיש, וחיה מחי, וקין מקניתי, ושת מושת, ונח מינחמנו, עם עדות התורה, וקבלת דור אחר דור, עד עבר עד נח עד אדם, ושהיא [היתה] לשון עבר, ובעבורו נקראת עברית, מפני שנשאר עליה עת הפלגה וכלבול הלשונות. וכבר היה אברהם מדבר בארמית באור כשדים, שהארמית

² שמה מבלי וכו' קן הגרסא בדפוס ווינעניא. ור"ל שם בבית המקדש היתה בלי ספק המוסיקא על תקליט השלמות. — ובדפוסים המאוחרים הנוסחא: שזה בלי ספק. והגר' הישנה עקר² וכללם. כלל החכמות למחלקותיהן. וז"ל כללן. ³ בעצם הלשון. לפי דעת הכוזרי, תכונה שפת עברית, לשון הקודש, מפני שהיא בעצמה קדושה, והיא הלשון האמתית, משא"כ לפי דעת רבים, אין באותיות, ולא במלות ובניין לשון עברי שום קדושה, ונקראת לשון הקודש מפני שנכתבו בה ענינים קדושים ונעלים. ודעת הרמב"ן כדעת הכוזרי, ראש בלשון למלות הגיון בשתיחה. — ⁴ הגזר אדם. ראש בהקדמת הרמב"ן לספר בראשית המכונה אור לנתיבה ובדברי מהרש"ד שם. ⁵ מפני שנשאר וכו'. עבר ובניו נשאר בשפת עברית, והחזיקו בה גם אחרי הספגה שנתכללו הלשונות.

היא לשון בשרים, והיתה לו העברית לשון מיוחדת לשון הקדש, והארמית לשון חול, וכן נשא אותה ישמעאל אל הערב, והיו אלו שלש לשונות משותפות מהדמות, הארמית והערבית והעברית¹ בשמותיהם, ² ובתהלוכותיהם³ ובשמושיהם. והיתה לשון העברית לבדה המעולה שבהם—ומעלתה מדרך הסברא, לפי העם המשתמשים בה, ומה שהיה צריך אליו מהמליצה, כל שכן עם הנבואה הפושטת ביניהם. והצורך אל האזהרה, ואל הנגונים והזמירות. ומלכיהם משה ויהושע ודוד ושלמה, היתכן שיחסר להם מליצה, בעת שהיו צריכים אליה לדבר, כאשר תחסר לנו היום, בעבור שאבר הלשון ממנו. הראית ספור התורה, המשכן והאפוד והחשן וזולתם, כשהוצרכו אל שמות נכריות, היאך מצאו אותם עד תומם, וכמה נאה סדר הספור ההוא. וכן שמות העמים, ומיני העופות והאבנים, וזמירות דוד, והתריעים איוב, והתוכחו עם רעיו, ותוכחות ישעיה ונחמותיו וזולתם. (ט) אמר הכוזרי תכליתך בזה ובזולתך, שתשוה אותה עם זולתה מהלשונות בשלמות, ואיה המעלה היתירה בה, אבל יש יתרון לזולתה עליה, ⁴ בשירים המחוברים⁵ הנכבדים על (א) הנגונים. (ע) אמר החבר ⁶ כבר התבאר, [לי] בי הנגונים אינם צריכים אל המשקל בדבור (ב), ⁷ שבדיק והמלא יכולים לנגן (ג) בהודו לה' כי טוב (ד) בנגון (ה) לעושה נפלאות גדולות; זה בנגונים בעלי המעשים, אבל בשירים הנקראים אנשא'ריא, והם החרוזים האמורים, אשר בהם הוא נאה החבור, לא הרגישו עליהם בעבור המעלה, שהיא מועילה ומעולה יותר.

(עא) אמר הכוזרי ומה היא?

(עב) אמר החבר כי המכוין מן הלשון הכנס מה שיש בנפש המדבר בנפש השומע; וזאת הכונה לא תגמר על תומה

בא (א) הלחשים. ושמש הנגונים. (ב) ושדיק. (ג) בועס כסודו וכו'. [ס"א בטעם] (ד) בועס, ושמש בנגון. [ס"א בטעם] (ה) ס"א כי לעולם חסדו, ושמש מלות לעושה נפלאות גדולות.

¹ בשמותיהם. כי מלות רבות בשלש לשונות האלה הדומות כסוראם. כמו אב (בעברו) אבא (בארמית) אבו (בערבית) וכדומה עוד רבות מאד. ² בתהלוכותיהם. כונתו לתהלוכות הלשון והדבור (זינטאקס). ³ בשמושיהם. אותיות השמוש והכנויים. ⁴ בשירים המחוברים. כונתו לשווי החרוזים (ריים). ⁵ הנכבדים על הנגונים. כונתו על מדת-ההכרות (Prosodie) (זילבענמעססונג). ארוכות או קצרות לפי חתך הקולות, (טאקט) שהם יסוד ושרש מלאכת המוזיקא. ⁶ כבר התבאר לי וכו'. כונת החבר בכלל בסומן הזה להפריד בין שירים המחוברים לשוררם בקול ונגן. ובין המחוברים בחתך ההכרות, רק לסטעם הקריאה והדבור אל הקורא אותם בנחשבה, או אל און כי אינם נריסים אל המשקל וחתך ההכרות (רג"ב). ⁷ ושדיק והמלא. ר"ל חרוז ריק ההכרות יכול המשורר לנגן כהדו המלא וחרוך ההכרות, כי יאריך בזה ומקצר בזה. כמנ"ד"מ. סודו לה' כי טוב הוא אך שבעה תנועות ולעושה נפלאות גדולות לבדו ט' הכרות.

אלא פנים בפנים, מפני שלדברים פנים בפנים מעלה על הדברים שבכתב, וכאשר אמרו ¹ מפי סופרים ולא מפי ספרים, מפני שנעזרים בדברים שבעל פה, בעמידה במקום ההפסקה, ובהתמדה במקום הסמוך, ובחזק הדבור ורפיונו, וברמיזות ובקריצות, מתמיהא ושאלה, זהגדה ויחול והפחד, ותחנה ותנועות שמקצרת בהם המליצה הפשוטה, ואפשר שיעזר המדבר כתנועות עינו וגבותיו, ובכל ראשו ובידיו, להבין הכעס והרצון והתחנן והגאווה על השיעור שהוא רוצה, ובשאריות הזאת אשר נשארה מלשוננו הנוצרת הברואה, [ימצאו] ענינים דקים ועמוקים, נטבעו בה להבין הענינים, ולהיותם במקום המעשים ההם, שהם פנים בפנים: והם ה ט ע מ י ם אשר יקראו בה המקרא, מציירין בהם מקום ההפסק והסמוך, ומפריד מקום השאלה מן התשובה, וההתחלה מן ההגדה, והחפזון מן המתון, והצווי מן הבקשה ² שיחובר בהם חבורים, ומי שזה כונתו מבלי ספק שהוא דוחה (א) המחובר, כי (ב) המחובר לא יתכן לאמרו אלא על דרך אחת, והוא סומך ברוב במקום הנפרד, ועומד במקום הסמוך, ולא יתכן להזהר מזה אלא בטורה גדול.

(עג) אמר הכוזרי באמת נדחתה מעלה שמעית בעבור מעלה ענינית, כי (ג) החבור מהנה (השמע) [הנשמע], והמסורת הזאת כוללת ענינים, אבל אני רואה אתכם קהל היהודים שאתם מורחים להגיע אל מעלת (ד) החבור ולהדמות (ה) בזולתכם מהאומות, ותכניסו העברית במשקליהם.

(עד) אמר החבר וזה מתענותנו ומריינו, לא די לנו הנחתנו המעלה הזאת, אלא שאנחנו מפסידים תוכן לשוננו שהוא מושם לחברה, ונשיבהו למחלוקת:

(עה) אמר הכוזרי ואיך הוא זה?

(עו) אמר החבר הלא ראית מאה אנשים קוראים במקרא כאלו הם איש אחד, פוסקים בעת אחת, ומחברים קריאתם כאחד.
(עז) אמר הכוזרי כבר התבוננתי בזה, ולא ראיתי כמוהו לא באדם ולא בערב, ולא יתכן זה (ו) במקרא השירים. הודיעני מאין היתה המעלה הזאת ללשון הזאת, ואיך (ז) (תפסיד) [הפסיד] אותו המשקל?
(עח) אמר החבר (ח) מפני ³ שקבצנו בה שני נחים, ולא קבצנו

ב"א א) ס"א המסודר. ב) ס"א המסודר. ג) ס"א הסדור. ד) ס"א הסדור. ה) ולחקות זולתכם, ונשמע ולהדמות בזולתכם. ו) ס"א בקורא. ז) ס"א תפסיד אותו (?) ונשמע תפסיד אותו. ח) מפני שיקבלו צה שני נחים, ולא קבלו צה בין שלש תנועות. ונשמעו י' מלות מן מפני עד תנועות.

¹ מפי סופרים וכו'. המאמר הזה יש לו דמיון מעט עם מאמר חז"ל כחובות פ"ב מפייהם ולא מפי כתבם. וכבר אמר אחד מגדולי האשכנזים, Der Buchstabe ist Todt, der geist belebt ihn, אך הכוח יפיה בקרבנו רוח ונשמה. — ² שחובר בהם, ר"ל ע"י הטעמים יחברו הטעמים הראוים להיות מחוברים.
³ שקבלו צה שני נחים. כל הפעלים שנלשון עברי, הם משלש אותיות,

בין שלש תנועות אלא על ידי הדחק (א), וכא הדבור נוטה אל הנת והועילה זאת המעלה; ר"ל החברה והחריצות על הקריאה, והקל בעבודה הזכרון, והכנס הענינים בנפש ותחלת מה שיפסיד במקצר (ב) השיר ענין אלה השני נחיס, (ג) ויגות המלעיל והמלרע, וישוב אוכלה ואוכלה שזה (ד) ואמרו ואמרו ואומר ואומר. וכן יהיה, שכתו ושכתי, על מה שיש ביניהם מן ההפרש העובר והעתיד, וכבר היה לנו רוחב בדרכי הפיוט אשר אינני מפסיד לשון, כששומרים (ה) בה. אבל השיגנו באמירת (המחבר) [המחובר] מה שהשיג את אבותינו, במה שנאמר עליהם ויתערבו בגוים וילמדו מעשיהם (תהלות קו לה).
 עט) אמר הכוזרי אשאל אותך. התדע למה מתנועעים היהודים בקריאת העברית?

פ) אמר החבר אמרו: כי בעבור העיר החום הטבעי, ואינני סבור שהוא, אלא מצד הענין שאנחנו בו, מפני שהיו יכולים לקרוא רבים מהם כאחד, היה יכול שיתקבץ מהם עשרה או יותר על ספר אחד, ובעבור זה היו ספרינו גדולים, ויצטרך כל אחד מהעשרה שיטה בכל עת לעיין התיבה וישוב, והוא נוטה ושב תמיד (ו), מפני שהספר בארץ, והיה זה הסכה הראשונה. ואחר כן שב מנהג מפני ההסתכלות והראיה (ז) בדירם (ח) תדיר, ולהדמות לנו שרואין אותם, כאשר בטבעי בני אדם. * וזולתנו קורא כל אחד בספרו ומקרבו אל עיניו, או יקרב הוא אליו כפי רצונו, מבלי שיוצר עליו חבריו, ואיננו צריך שיטה וישוב. — ואחרי זה מעלת הנקוד, * ומסורת השבעה מלכים, ומה שיש לנו מהדיוק ומהדקדוק והתועלת היוצאות מההפרש אשר בין הקמץ והפתח, ובין הצרי והגול, ותועלתם בענינים להכדיל בין העובר והעתיד בהם, כמו שמתי

ג' א' ה' ס"א שנקבלנו כס כי לפיך יצא הדבור נוטה כו', ונשמנו מלות ונא הדבור נוטה. (ב) במקצב. וכן הוא עקר הנוסחא, לא במקצב, או במחלף או במקצת. (ג) ס"א וישלך, ונשמע ויגות. (ד) ס"א ואמרו שהוא מלרע עתיד ושהוא מלעיל עבר. (ה) ס"א כששמרם. (ו) מפני שהוא רחוק מן הספר, ונשמנו ז' מלות מן מפני עד הראשונה. (ז) ס"א והמינוי אשר הם. ונשמנו ז' מלות מן והראיה עד אותם. (ח) ס"א בידודם. או יעלה תקונו לומר כספרם תמורת בדירם. או שיביא חזק הגירסא בדורם.

ובעלי ב' תנועות. ואם תרכנס התנועות, או יצא עפ"י רוב אחרי שני תנועות שוא נח, כמו מן שמור שמרתי. או שתנועה הראשונה תשתנה לשוא נע. מן שמור שמרתם. כדי שלא תהינה ג' תנועות רגופות בלא שוא. שגתי ושגתי. שגתי בלא ו' היא עבר. והגנינה מלעיל, וכשהוא ב' הוא לשון עתיד. והטעם מלרע. אולם בעל התרוז, נרדפו לתרוז, הסכרה יחכף עליו—למלאות המשקל—להעתיק את הגנינה ממקומה. * ואינני סבור שהוא. אך אנכי אינני מסכים בטעם הזה שהוא אחתי. * מפני שהספר בארץ. כי בארצות המזרח ישבו התלמידים על הקרקע. * וזולתנו. ר"ל שאר האומות. * ומסורת השבעה מלכים. המה שבע התנועות שאלו לנו במסורה קמץ גדול פתח, צירי, כגול, היריק, הולם, שוכך. * * * * *

ושמתי, וכן ואברכהו [ואברכהו] ויבדיל בין פעל לתאר, כמו חכם וחכם
ובין הא השאלה, והא הידיעה; כמו העולה היא למעלה (קס"ג כ"א)
וזולת זה ממה שהם מועילים, מיופי סדר גלגול הדבור בקבוץ השני
נחים, עד שתבא בדבור העברי קריאה יהיו שוין בה קהלה מבלי טעות.
ולמעמים עוד תנאים אחרים, כי צדדי הדבור בעברית בדרך החלוקה
משיגים קמוץ ופתיחה² ושבר, ובחלוקה אחרת קמוץ גדול והוא
קמין, והקמוץ בינוני והוא חולם, וקמן והוא שורק, ופתיחה גדולה
והוא פתח, וקטנה והוא סגול, ושבר גדול והוא חירק, [ושבר] קטן
והוא צרי, והשבא מונעת באלה כלם בתנאים, והיא התנועה לבדה
בלי הוספת, וזולתה מביאה נח אחריה, והקמין יהיה סמוך לו
² נח משוך, ולא יהיה סמוך לו דגש בתכונה הראשונה, ואם
יבא סמוך לו דגש, יהיה בעבור דוהק בתכונה השנית או השלישית,
ונחו המשוך הא או אלף, כמו ברא וקנה. ויכול שיבא אחר הנח
משוך, נח נראה כמו וקאם שאון, החולם יבא אחריו נח משוך, והנח
שלו ואו, או אלף כמו לא לו, ואפשר שיבא אחריו נח נראה, כמו
שור שמאל, הצרי יבא אחריו נח משוך, ונחו אלף או יוד, כמו יוצא
ויוצאי, אבל ההא איננה באה אחרי הצרי במבוע ובתכונה הראשונה,
אך באה בתכונה השנית * השורק מתנועה (א) על שלש תכונות, יבא
אחריו המשוך, ויבא אחריו הדגש ונחה הנראה, ונחו הוא' לבדו כמו
אלו ללון ולוקח, החירק כמו השורק כמו, לי ולין ולכי, הפתח והסגול
לא יבא אחריהם נח משוך בתכונה הראשונה, אבל תמשכם בתכונה (ב)
שנית להשען עליה, או לטעם או למקום הפסק הפרק * והתכונה הראשונה
תקבל תנאיה כשאתה מעיין באות אות ותיבה תיבה, ולא תרגיש על
תקנת גלגול הדברים המחוברים מחבור והפסק ומלה גדולה וקטנה וזולת
זה, ואז יכוננו לך השבעה מלכים על תכונתם הראשונה מבלי חלוף,
והשבא על ערכה מבלי² געיא, והתכונה השנית מעיינת ביופי חבור
המלות וגלגולם, ואפשר שישונה מן התכונה הראשונה לתקן השנית,
והתכונה השלישית מבלי הטעמים, ואפשר שישונה משני (ג) התכונות
הקודמות * ואינני נכרי בתכונה הראשונה רדיפת שלש תנועות שלא יכנס
ביניהם נח ולא דגש, אבל באה תנועה שבאית אחר תנועה שבאית
שלש ויותר, כאשר יעבור זה בערבי, אבל זה נכרי בתכונה השנית,
ובעת שיזדמנו שלש תנועות בתכונה הראשונה תמשך אחת מהם בתכונה
השנית בשיעור נח, כי העברית קשה לה רדיפת שלש תנועות, אלא
בפגיעת הכפל כמו שררך (ס"ט ז ג) או אותיות אחת, כמו נהרי בחלי
(איזכ כ"ז), ואם תרצה תמשוך, ואם תרצה תמהר, וכן הכשר התכונה

ג"א ה) ס"א נעזב, ונשמט מתנועה. ב) ס"א התכונה. ג) ס"א שיטונה דכל
משתי, ונשמט שיטונה משני. וס"א דבור תמורת דבר.

¹ גשבר. הוא חיריק. ² נח משוך, כל תנועה גדולה תמשוך אחרים נח
נכסר, אחת מאותיות א"י. או נת נראה. ² געיא. הוא קו קטן בתמונת
מתג שזמו הקדמונים אלל סוף לסמן הנע.

הראשונה קבוצת שתי תנועות זאת אחר זאת נמשכות כשיעור שני נחים, וראתה תכונה השנית כי הדבור הזה לא יהיה נאה, והפילה אחר משני המשכים והשאיר השני, כמו שמתו ושמתי וכל הדומה לו. הלא תראה פעל וחביריו, הדבור בו בהפך הנקוד, תמשך העין והוא פתח, ותגיה הפא והוא קמץ, ומשיכת העין איננה כי אם להשען, לא לנה רפה, ועל כן השאירו אמר-לי ועשה-לי, על התכונה הראשונה מפני שנשענו על המלה הקטנה, וכן אנו רואין פעל בשני קמצין והוא פעל עבר, ונבקש עלת זה ונמצאהו באתנה או בסוף פסוק, ונאמר שזה הנח נתישב בתכונה השנית בעבור העמידה וההפסק, ונמצא הענין הזה הולך בן עד שנמצא עוד פעל בשני קמצים בזקף, ונבקש עלתו ונמצאהו מקום הפסק בענין, והיה דינו שיהיה אתנה או סוף פסוק, לולי דחקים אחרים, הצריכו שלא יפול באתנה ולא בסוף פסוק, כאשר נמצא גם כן פתחים באתנה ובסוף פסוק, על זולת ההלך ההוא, כמו וירך ויאמר וזקנתי ותשברנה, ונמצא עלת ויאמר מפני ההקפדה על הענין, מפני שאין דין ויאמר לעמוד בו מפני צרכו אל מה שאחריו בהשלמת הענין אלא המעט, כמו כאשר אמר, כי ענינו שלם (א) בה שבא על מה שקדם, והוא ראוי לקמץ מפני שהוא מקום הפסק, אך וירך ותשברנה מפני שקשה להעתיק השבר אל (ב) פתחה גדולה מבלי גלגול, אבל העתיקוהו אל פתח, ושמה זקנתי מהדרך הזה, בעבור שרשו זקן, והעתיקו הצרי בעמידה אל פתח, וכן נתמה מפעל וכל אשר בא על מושקלו מלעיל מושך הפא והוא בסגול, עד שגחשוב שאם לא נשכו הפא היה מביא צורך הדבור העברי למשוך העין, וישוב מלרע ויהיה בין העין והלמד נח רפה אחר סגול, וזה דבר תמה ואין תמה בפא, כי אפשר להבליע (ג) נח, ומקום הנח ריק, והמשך ההוא שהוא מלעיל אמנם הוא במקום נח נראה, כנגד (ד) פן על, לא כנגד פא על, [אמנם כאשר יבוא] (שכאשר היה) באתנה ובסוף פסוק שב פעל כנגד פן על, וראינו צורך המשך כאשר אמרנו בשמתי ושמתי וכן נתמה משער ונער וחביריהם על המשך הפא שלהם והיא פתח, ונחשוב ונראה שהוא במקום פעל, ואמנם נפתחו בעבור אחהע, ועל כן לא נשתנה בסמוך כאשר ישתנה נהר וקהל וזהב בסמוך, כי הוא על משקל דבר, אעשה יעשה אבנה אקנה בסגול עם נח רפה ונחשוב בדמיון הראשון שהוא אפעל יפעל, ונראה שעין הפעל לא נכנה על משך, אבל על נח נראה עם פתח לעולם, ויש לנו אמתלא על שלא נוקד בפתח גדול והיו אומרים אעשה, בעבור שלא תפול פתחה על הא נחה שלא (ו) בקמץ, והקמץ

ביא (א) כהשכח, ונשמט כס שנה. (ב) קמלא, ונשמט פתחה. (ג) זס בלי. ונשמט לסכליע. (ד) ס"א פאן על ונשמט פן על.

(ה) פא על, ונשמט פן על. (ו) אלא, ונשמט שלא.

פעל בשני קמצים, כמו כאשר אמר (נראית כא (א) נכורתי לקח (שס כז).

משוך, ועין הפעל איננו משוך כל עקר, אלא אם תעתק אליו תנועה, או תפול על אלף כמו אצא, וראוי להעתיק אעשה אל סגול, מפני שהוא המעט שבתנועות ישוב וישתתף עם הצרי, כשיצטרך בתכונה השנית לישבו (א) חמורתו בעמידה, וכמעט שלא יראה להא באעשה מקום אלא בהפסק, או במעם, ויקל הדגש עמה אעשה לך אבנה לי, עד שלא תראה, מה שאין כן באצא ואבא ויבא לי, ולא יבא אחריו דגש ויבא לפניו צרי בעבור הראות האלף, והלא תראה קלותם כהא עד שהפילה מן הכתב והלשון בויבן ויקן ויעש, ואיך תתושב בצרי, אבל היא נותנת המעטה שבתנועות והיא הסגול, זה בתכונה הראשונה עד שתעתיקנה התכונה השנית אל הצרי בהפסק, וכן נתמה ממראה וממעשה ומקנה וחבריהם, מפני שנראה אותם בסמוך בצרי, ובלתי סמוך בסגול, ונהיה סבורים שהאמת בהפוך זה, וכאשר נחשב על למד הפעל הנחה והיא ההא, כי היא נחשבה כאין וכאלו השמות האלה אינם כי אם מרא מעש מקן, לא היתה ראויה לזו (ב) הסגול עד שיביא (ג) צורך להראותה בנה רפה במראם ומעשם, ומראיהן (ד) ומעשיהן הושב הסגול צרי לעמוד בעת הסמוך במקום הפתח (ה) ¹ במראם ומעשם, ואשר בא על התכונה הראשונה ולא שינתה אותו התכונה השנית בנקוד אלא בדבור, בן שהוא נפרד בצרי וסמוך בסגול, ואפשר שימשכהו המעם, כמו בן יאיר בן שמעי, והוא על תכונתו הראשונה בסגול, ואפשר שיחפזנו המעם מלרע שהוא בצרי. ולמחבר החכמה הדקה הזאת סודות נעלמים ממנו, ואפשר שעמדנו על קצתם, וכוון בהם להעיר על הפרושים כאשר אמרנו בהעולה היא למעלה, וכמה שמבדיל בין העובר והעתיד, ובין הנפעל העומד והנפעל העובר וינקדו נאסף אל עמי (נראה מט טט) בקמץ, וכאשר באסף (נמדכר כו יג) בפתח, וינקדו (ו) וישחט בקמץ, ואם אינם במקום הפסק דבור זה היה במקום הפסק ענין, והרכבה שמנהיגים הסגול הבא אחר הזרקא מנהג האתנה והסוף פסוק והזקף, בזולת התכונה הראשונה. ² ואלו הייתי מרחיב בשער הזה הייתי מאריך הספר, ולא הראיתי לך כ'א מעט מהחכמה הזאת הדקה, ושאוננה מופקרת אבל היא בעלות ובמסורות.

פא) אמר הכוזרי די לי בזה לחבוב הלשון אצלי, ואני מחלה פניך שתעתק עמי אל תואר העובד אלקים אצלכם, ואחר כן אשאל אותך על מענתכם על הקראים, ואחר כן אבקש ממך בדעות (ז) ובאמונה שרשים, ואחר כן אשאלך על מה שנשאר בידכם מן החכמות הראשונות.

ב'א ח) לסכיב, ונשמט ליטבו. ב) ס"א לזולת, ונשמט לזו. ג) עד שיבא. ד) ומראהו ומעשיו, וסב' מלות ומראיון ומעשיהן נשמטו. ה) סקמץ, ונשמט מלת הפתח. ו) וישחט. ז) ובאמונות.

¹ במראה ובמעשה, כנ"ל: וכן סגיס המפרש ח"י ורג"צ. ² כרז"א להבין דברי סכוזי בדוני נקוד על צורים, יראה כספר תל"ע בדוני התנועות חלק ראשון. ואנכי לא כרחבתי בזה מפני שספרי דקדוק נמלאים ביד כל איש, ואף למותר להעתיק ולהכפיל הדברים.